

Ю. КОЛІСНИЧЕНКО
С. ПЛАЧИНДА

НЕОПАЛИМА КУПИНА

ЧАСТИНА
ДРУГА

Ю. КОЛІСНИЧЕНКО, С. ПЛАЧИНДА

Максим Березовський

Артем Ведель

ІСТОРИЧНІ ПОВІСТІ

з книжки “Неопалима купина”

(В-во „Молодь”, Київ, 1968 р.)

1971

ВИДАВНИЧА СПІЛКА ТРИЗУБ, ВІННІПЕГ, КАНАДА

Y. Kolisnychenko, S. Plachynda

Maksym Berezowsky

Artem Wedel

HISTORICAL NOVELS

1971

TRIDENT PRESS LTD., WINNIPEG, CANADA

*Дарунок Оттавського відділу
Канадського Товариства
Приятелів України*

МАКСИМ БЕРЕЗОВСЬКИЙ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА:

Березовський Максим (1745 - 77), видатний композитор, один із творців українського хорового стилю в духовній музиці. Народився у Глухові, учився в Київській Академії, співав у придворній хоровій капелі в Петербурзі, з 1764 в Італії учився в Больонії у музичного теоретика Джамбатіста Мартіні, 1771 був обраний членом Больонської Філармонічної Академії. 1774 повернувся до Петербургу, де в наслідок інтриг і важких обставин покінчив життя самогубством. Написав опери „Демофонт” для театру в Ліворно та „Іфігенія” і ряд духовних творів: духовний концерт „Не отвержи мене”, „Вірую”, „Отче наш” та ін., внутрішня побудова яких пов’язана із українською народною піснею й традицією київських церковних співів.

(„Енциклопедія Українознавства”,
стор. 115. Ред. — проф. д-р В. Кубійович).

МАКСИМ БЕРЕЗОВСЬКИЙ

I

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькій діти...

Рокочуть струни старенької різьбленої кобзи. Суворо надломилися кущуваті сизі брови над порожніми очницями у літнього кобзаря. Він сидить на ослінчику в запилюжених важких чоботиськах. Пишні сиві вуса, борода, видублене сонцем і вітрами обличчя. Перед ним на траві простелено чистий вишиваний рушник, а там — карафка з оковитою, шинка, цибуля, хліб, миска узвару...

А навколо люди. Молодиці витирають сльози, чоловіки стоять похнюплені, засмучені. Малеча посідала на шпоришу, слухає пильно, і найближче до діда Пошукайла, звичайно він — Максимко.

Соковитий бас сліпого бентежить, вивертає душу.

Котрі молодії —
У полон забрано.
Як зайняли, то й погнали
До вражого хана...

Оддалік, під великою на помості хатою, стоїть господар двору, де грає кобзар, — Созонт Березовський. Він у великому солом'яному брилі, полотняній сорочці, сірих шароварах і закурених чоботях: щойно прийшов з лугу. Поруч — господиня Горпина. Дивиться не на кобзаря, а на сина, на свого Максимка, тихо, хвильно говорить:

— Він день і ніч слухав би!

— До співу вдатний хлопець, — кивнув Созонт, з гордістю поглядаючи на хлопця.

А Горпина.... Чому лунко б'ється її серце? Чому так неспокійно на душі? Її завжди непокоїть цікавість, потяг сина до музики, до співів.

— Ще як ти був там, у Петербурзі... — каже чоловікові вона і вмовкає, раптово горнеться до нього, не вірячи, що він уже тут, біля неї. Не хочеться згадувати тих років... Так тяжко, нестерпно тяжко чекати дорогу людину, любого, коханого чоловіка...

Ще як дівчиною була, довелося три роки чекати свого судженого, парубка Созонта, з козацького війська. Деся ходив він з запорожцями на татар та на ляхів, і скільки то молода Горпина виплакала нишком у клуні, особливо по неділях та святах, коли робити нічого, а вона нарядиться в сніжно-білу вишиту сорочку, плахту, почепить барвисті стрічки... Скаже матері, що йде на вулицю, а сама — до клуні, чи в сад, чи до гаю. Благала Бога, благала вітер, щоб доніс до Созонта її слова, її молитви, аби повернувся швидше, живий і здоровий. І він повернувся, відгуляли весілля. Щаслива пора настала для Горпини. Невдовзі й синок знайшовся — Максимком назвали. А через три роки на Березовських звалилася біда.

З'явився у Глухові один бундючний зайда — царський генерал. Йому цариця землю під Глуховом подарувала. Генерал був лютий, жорстокий, страшенно збиткувався над людьми, бив їх, обливав окропом, цькував собаками, а дівчат забирав до себе в гарем — не знали такого досі в Глухові. Новоспечений поміщик навіть забороняв сходитися на досвітки, під вербами, на колодках, співати українських пісень. До всього цього ще й жадібний був: приглянувся йому хуторець Созонта Березовського, чудові луки, гайки й родюче поле — вирішив одібрати. Не йняв віри Созонт, не хотів і слухати про такі дурниці, та коли вже папери йому показали, схопився за шаблю.

— Посічу на капусту того стоклятого генерала! — заgrimів Созонт; добре, що вчепилася Горпина: не губи себе, і мене, і сина малого, хай він подавиться тією землею.

Созонт поїхав до Петербурга, подав скаргу в сенат. Шість років сенат розглядав справу Созонта Березовського, і шість років він, не виїжджаючи, прожив у Санкт-Петербурзі, витратив силу-силенну грошей на різних канцеляристів та столоначальників, та все-таки отримав папірця, — сенатові його можна було скласти за кілька днів — хутір Дубки і землі під Глуховом належать Созонтові Березовському, він їхній нероздільний власник. Перемогло Созонтове терпіння!

Скільки сліз виплакала за ці роки Горпина, доки дочекалася чоловіка! Не впізнав сина Созонт: перед ним стояв дев'ятирічний хлопчик, що вже навчився в отця Даниїла читати й писати, знав напам'ять вірші по-латині, а тепер учився у парафіяльній школі і, на вперте домагання того ж таки отця Даниїла, ходив до півчо-музичної школи. Максимко мав нестримний потяг до музики й співів, не проминав жодного весілля у Глухові чи на хуторі, де такі були вправні скрипалі і цимбалісти. Щосуботи і щонеділі до Березовських заходив сліпий кобзар Пошукайло або лірник Корж...

Нагодую Горпина під черешнею — коли це влітку — старого, зійдуться люди з усієї вулиці до їхнього двору, і вдарить Пошукайло по струнах кобзи. А ввечері, коли перебендю укладають спати у прохолодній світлиці, туди обов'язково приходить Максимко. На превеликий подив, хлопець швидко навчився грати на кобзі. До того ж слухає розповіді кобзаря про козаків, про далекі походи та люті битви з бусурманами та польськими панами. Дід Пошукайло вмів розповідати, та й було про що: недавно глухівський кобзар ходив з козаками у похід. Співав порубаним, посіченим запорожцям, і ті, слухаючи спів старого, не відчували болю. О, Пошукайло мав що розповісти Максимові!

Батькові подобалося захоплення сина, а матері — ні. Чому? Не могла сказати. Лише в душі наче боялася, що Максимко от-от піде з кобзарем, побіжить з дому за ним світ за очі. Знала, що такого бути не може, діди Пошукай-

ло і Корж — свої люди, не татари і не яничари, не знадять її дитину та й не потрібний їм провідник, бо ходять знайомими селами Глухівщини самі, — все це знала Горпина, та все ж, коли приходили співати до них сліпі українські гомери, пильно слідкувала за сином, мов би стерегла його.

Та й не встерегла...

Лагідної літньої суботи проти Спасівки у дворі Березовських знову бриніла кобза, збиралися люди.

Созонт Березовський сидів у світлиці за столом, Горпина подавала вечерю. Раз по раз вона поглядала у вікно, на кобзаря, на Максимка, що аж тулився до співця.

— Скільки то він знає пісень, Созонте! Я й половини не знаю того, що наш Максимко, — щебетала молодиця. — Сьогодні приходила Маслючиха по сито, так оповідала, що не хрестинах у Опанасенків, ну отих, що за греблею, дуже охмелів скрипаль, то наш Максимко взяв та як загравав гопака... Краще, ніж отой старий музика... Он воно як...

— Бач, а ти, Горпино, не схотіла віддати Максимка до церковного хору...

— Нізащо! — скрикнула мати. — Не віддам... Бо щороку приїзять генерали з Петербурга до нашого собору, слухають хор і відбирають хлопчаків до себе, на чужину.

— Забирають до придворного хору! Царі слухають тих хлопчиків! Може б і нашого Максимка послушали...

— Не треба! Хай він буде біля мене. Не хочу нікуди віддавати. Це все одно, що татарам... Не дам.. Ходить до школи — і досить, учить його отець Даниїл грати на клявесині, ото й добре...

— Хлопчина дуже розумний і надто зугарний до музики, Горпино. Думаю віддати його до Києва, в академію...

— Що ти! Що ти! Не потрібна йому ніяка академія!

— Горпино, він там здобуде великі науки.

— Досить того, що отець Даниїл навчив!

— Отець Даниїл мудра людина, але ж усього він не навчить. У нього мала наука: уміє хлопець читати псалтиря та євангеліє, знає напам'ять по-латині „Ексергі монумент” та на клявесині божественні мелодії грає...

— Тобі цього мало?

— Мало. Хлопець тягнеться до наук, до музики. Він може стати великою людиною. Вченою людиною... Навіть отець Даниїл так каже... Не тільки шляхтичам та генералам бурдеевим віддавати своїх дітей до високих наук. Як хоч, Горпино, а повезу я Максимка цієї осені до Києва. Так велить моє серце. Так радить отець Даниїл, мудра щира людина.

Горпина якусь хвилину дивилася на Созонта мовчки і, зрозумівши, що чоловік говорить усерйоз, твердо, впала на лаву й заплакала...

Утішся, мати молодая!

Витри сльози, ти ще проллеш їх ціле море — гарячих, гірких материнських сліз. Краще змиришся, бо така твоя доля. У великих муках ти народила живу крихіточку, вигодувала її молоком із своїх пречистих, прегарних грудей, ростила його, співала найкращих, найніжніших пісень, і він, той мізинчик людства, виростав прямо з твого серця. І ось він стає дорослішим, ні, він уже став дорослим, вродливим, розумним і нараз — комусь там потрібним. Комусь, а не тобі! Кудись уже покличуть його, повезуть — чи до війська, чи до науки, чи на далекі роботи, бо так треба для людей, для інших, для вітчизни чи ще для кого, а то й просто для батька, а може, для долі... І вже тебе не питатимуть, вириватимуть його, твого сина, прями́нінько з серця твого, вириватимуть силоміць, а таки вирвуть, і на тому місці, де росла твоя дитина, залишаться тільки рани, глибокі рани...

Вони не заживатимуть ніколи.

Тоді стоятимеш ти на зорях вранішніх і вечірніх, виглядатимеш його й плакатимеш, плакатимеш...

А поки дивись на нього, милуйся ним, добрим ангеляточком Максимком.

II

Максимко вже на возі. Він веселий, жваво крутиться на всі боки, сидить верхи на клумаках.

— Чи все взяли? — перепитує в який раз Созонт.

Горпина, обливаючись слізьми, цілує сина, гладить його русяву голівку.

— Не забувай мене, Максимочку.

— Не забуду, — весело відповіда, поглядаючи на хлопців і дівчаток, що, в полотняних сорочечках, босі, без штанців, обступили воза.

— Ось кластимеш, синку, під подушку цей вузлик...

— Добре.

— Забудеш?

— Ні, не забуду.

Хлопчаки шморгають носами, дивлячись на Максимка. За тинами — сусіди: вийшли проводжати.

— Дивись, синочку, тут зілля від зурок. І від голівки. І щоб добре ріс! Та був здоровий, як вода, а гарний, як весна...

— Добре, мамо, — бадьоро погоджується з усім Максимко.

— Та й не забудь матусі своєї, ой, не забудь...

Прийшов провести свого учня і дебелий, могутнього зросту, отець Даниїл, більше схожий на кошового отамана, ніж на священника. Та й не дивно... Отець Даниїл половину життя провів у козацьких походах, де частіше доводилося братися за шаблю, ніж за хреста. Зараз він утішає Горпину:

— Господь дав великий талант вашому синові... Дякуйте Богові, з Максимка виросте велика людина. Прославить нашу бідну Україну!

І от підвода виїздить з двору. Отець Даниїл бризкає під ноги коням священної водички — в добрий час!

Хрестяться сусіди — хай Бог помагає!

Мати хрестить сина, біжить за возом, припадає до полудрабків — щасті тобі, сину!

За нею біжать сусіди, втішають: не на Січ і не до війська везуть хлопця — в науку, до Києва.

Та матері байдуже, куди везуть. Щось недобре віщує материнське серце.

III

Гамірливий Поділ зустрів Березовських веселим шарварком, трудівничим лементом, співами, вигуками, іржанням коней, мелодійно-урочистим передзвоном церков.

Созонт тричі перехрестився, тільки-но віз їхній з'їхав з порома...

А тепер у Максимка розбігались очі. Що коїлося навколо! Весело викрикували продавці з лавок, на яких цілими гірляндами висіли бублики й горами, лежали марципани; усміхалися на великих тацях рум'яні пухкі пиріжки, пахло ковбасою, часником, дьогтем, співали лірники й кобзарі („Ой, це ж скільки я пісень взнаю!" — аж заспівало все в Максимка)... Клопітливо і діловито сновигали строгі ченці, сливе не помічаючи дивовижної суєти мирської

Над ганком якоїсь будівлі висів величезний чобіт. „Ого!" — вигукнув Максимко. Ще далі — над входом до майстерні стриміла смушева козацька шапка, в яку легко вмістився б Максимко. А он шабля. А то... Що то за люди з обв'язаними рушником головами?

— То деревіші, сину, — пояснює батько. — Турецькі ченці. На голові у них чалма.

— А чого вони тут?

— Тут, синку, з усього світу...

Шастають хлопці у чорних сюртуках — веселі, бешкетні, задерикуваті.

— Он спудеї! Бачиш? Твої товариші, — радо повідомляв батько.

Їх обганяли, їм летіли назустріч золочені карети, розкішні криті берлини з віконцями.

На майдані Максим побачив щось дивовижне: чорні-чорнющі, наче вимазані сажею, люди напівголі — лише білили якісь спіднички на них — несли на спинах неймовірної величини тюки.

— Що то?

— Ефіопи, сину...

— Навіщо їх вимазали сажею?

— То Господь Бог їх вимазав. Такі вони й уродилися в Африці. Ну ось диви, — батько, смикаючи віжки, обернувся до сина, — скільки ти, Максимку, світу побачиш? А мама хоче, щоб ти сидів дома і тримався за спідницю. Та хіба то козаچه діло..

Сяяло сонце. Сяяли бані церков. Та враз на вулиці стало наче ще світліше — з корчми (над її входом намальована кварта) висипали запорожці в червоних жупанах, блакитних шароварах, жовтих чоботях, високих смушених шапках, ще й з шаблями при боці. У Максимка аж дух перехопило.

Один з козаків зиркнув на їхню підводу і враз гукнув:

— Пугу, пугу! Козак з Лугу! Созонте, здоров будь!

Батько зупинив коней, і його ніби вітром здуло з воза.

— А куди сина везеш? — допитувались, обіймаючи, побратима. — В академію? На Січ краще!

— Еге, нам козаки потрібні. Україну боронити.

— А то царичині генерали нам укоротять віку.

Максимко сидів на возі, а батько з козаками повернувся в корчму.

Та хлопцеві й тут цікаво. Чує — дзвонять у церквах. І зовсім не так, як у них, у Глухові, — мелодійно, звучно, розмаїто. Максимко одразу вгадує, схоплює мотив.

— Та-ра-ра-рі.. рі-тат-та..

О, дзвонарі в Києві — справжні музики, композитори. Треба з ними познайомитися. Цікаво б записати їхню музику на ноти. Та цього він ще не вміє.

А що співає той лірник, що сидить на розі? Ой, як цікаво.

Ой, у лузі над водою
Калина цвіте.
Ой, де то наш отаман
З козаками п'є?..

Яка цікава пісня, яка гарна мелодія! Немов бачиш козаків, що їдуть на конях.

Хочеться Максимкові злізти з воза, побігти до лірника, та чує тупіт копит, якісь вигуки. Переганяючи вози, карети, летять на конях козаки у малинових жупанах. Обіч зупиняються люди, здіймають шапки чоловіки, хтось голосно кричить: „Слава, слава!”

Промчали вершники... Засмагли обличчя. Довгі вуса... Шаблюки... А коні аж танцюють.

— Тра-та-та, тра-та-та, — наспівує Максимко в такт козачим коням. „От можна скласти і пісню для запорожців... похідну, — думає Максимко. — Хоч би швидше вивчити ноти в академії”.

Не встиг він замріятись про майбутнє навчання, як почув ще якісь дивовижні такти: дзень-дзелень, дзень-дзелень. Ага, то ковалі так гарно видзвонюють. А це вистукують теслі. Виграє десь пилка. А ось їде довжелезна валка возів, укритих мішковиною. Круторогі воли... Візники у брилях, полотняних сорочках і шароварах, один з них щось мугикає — широкое, тужне... Цікаво б почути, перейняти...

На Горі, над Подолом, височать муровані фортеці башти, і сонце заходить за хмару, а там віялом розходяться по небу золоті промені, мов сурми архангельські.

— Як багато музики навколо! — хвилюється Максимко.

З корчми виходить батько, веселий, червоний на виду. За ним похитуються запорожці, вони пригощають Максима медяниками, рогаликами, величезними цукерками. А батько лізе на воза і мовить:

— От бачиш, сину... Скільки світу... А мати хоче, щоб ти дома... за спідницю тее... А що вона розуміє, сказано — баба. А ми козаки... І дух у нас козачий... О!

IV

У просторому вестибюлі їх зустрічає цар.

Він, закований у панцир, дивиться з портрета пронизливо, мов хоче проткнути наскрізь очима кожного, хто заходить.

Максимкові аж стало трохи лячно від того страшного погляду.

— Оце так, — мовив тихо батько. — Коли я вчився, то тут висів портрет Лисавети Гулевичівни, а тепер цар... Гм...

Їх прийняв ректор академії Манасія Максимович. Низенький черевань, він говорив трохи писклявим голосом, але очі в нього були веселі, добрі. Усмішка теж гарна, щира.

Ректор осінив хрестом Созонта Березовського і сина, показав батькові на канапу. Максимко лишився стояти з шапкою в руці.

Манасія Максимович уважно розглядав хлопця.

— Гарний отрок... А що ж ти, сину, вмієш? — Почувши, що хлопець закінчив парафіяльну школу та вчився музики, ректор кивнув у куток, де стояв клявесин. — Заграй що-небудь.

Максимко зашарівся, як дівчинка, відтак позирнув на батька. Той підбадьорливо моргнув. Хлопець якимось сторожко, невпевнено підійшов до інструмента, сів на стілець, торкнув широкі білі клявіші.

І враз перемінився навколо світ...

Ніжна, чиста музика сповнила кімнату, академію.

Піднялась над землею будівля, понеслась на легкій хмаринці кудись високо-високо — таке відчуття виникло в зачарованого ректора.

Блакитні чертоги твої,
О Господи владико-о-о...

Струменів дзвінкий, гарний голос хлопчика.

— Ангел, ангел залетів до нас, — шепотів розчулений Манасія. Коли Максимко закінчив, ректор мовив до батька: — Радуйтеся, добродію. Бог щедро наділив вашого сина талантом. У цих стінах він здобуде славу... Опреділяю його у класу фари та академічну капелю.

І почалося нове життя в Максимка, життя спудея Київської академії.

Новачка поселили в бурсацький корпус — похмуре, вогке, тісне помешкання... Старі дерев'яні ліжка застелені сірими простирадлами з грубого полотна... Холодна підлога... Маленькі вікна-бійниці... Напівтемрява... І страшні почорнілі лика святих на іконах.

Максимко одразу потрапив у вир: спудеї бунтували.

Сеньйор бурси (староста), Михайло Павловський—худорлявий блідий юнак, спудей-переросток — повів Максимка показувати стару, тісну і сиру бурсу. По тому підвів хлопця до столу, на якому лежав згорток паперу.

— Се наша петиція митрополитові, — сказав староста. — Ми просимо ліпшого помешкання. Читай і підпишуй, коли не тремтить рука...

Трохи лячно стало Максимові, коли прочитав листа спудеїв: вони скаржилися на погане помешкання, сирість, холоднечу взимку. На те, що під час дощів бурса протікає. За чотири роки захворіло і померло тридцять спудеїв...

Підписав і дванадцятирічний Максимко вимогливого листа. Старші учні лишилися вдоволені: молодець, новенький, козацький, видно, син, збільшив список скаржників, а це дуже важливо.

І справді, митрополит київський Арсеній Могилянський зважив на прохання спудеїв — звелів скласти проєкт нової бурси. Виявилось, що помешкання коштуватиме п'ять тисяч карбованців. Святіший синод у Москві відмовився виділяти такі кошти. Але спудеї бунтували. Виховані у вільнолюбивому дусі, діти запорозьких козаків, ремісників, купців, вони не терпіли наруги та й не боялися високих чинів. Оголосили, що покинуть академію і посунуть усі на Січ.

Тоді ректор, винахідливий і кмітливий Манасія, знову звернувся до митрополита, скупого і трохи марнославного.

Розумний Манасія знав, що і як говорити митрополитові.

— Чому б вам, ваше високе преосвященство, не стати покровителем науки? Це так почесно, похвально. Ваше ім'я ми впишемо на скрижалі історії. Вас уславлятимуть піїти і реторики. Літописці писатимуть про вашу доброту, якщо ви пожертвуєте бодай три тисячі на помешкання для спудеїв... Згадайте засновницю академії — Лисавету Гулевичівну... Її ім'я — безсмертне...

Довго кряхтів Арсеній, сопів, совався у кріслі. Шкода грошей. Хоч і прибутки має, тее, не малі, але ж то гроші... Щоправда, історія... увічніть його ім'я... Мг... Варто, варто... Але ж — три тисячі... Ой, ой, ой... Бачить Бог, який бідний слуга його... Ну що ж, є бідніші... Так, так... І хай вони пам'ятають Арсенія.

Встає митрополит, підводиться зі свого крісла, хреститься до золотого іконостаса:

— Во ім'я Отця, і Сина, і Духа святого... Аз дарую на користь Київської академії... дарую... гм... Дві тисячі... і двісті карбованців.

Заховав посмішку Манасія: вісімсот карбованців таки пошкодував святий отець. Та це вже півбіди. Можна розпочинати будівництво. Другого дня на богослужінні у святій Софії Манасія оголосив про благородний вчинок митрополита і закликав парафіян брати приклад зі святого отця Арсенія.

Багаті кияни відгукнулися по-різному.

Архимандрит Лука Білоусович тут-же урочисто пожертвував двадцять карбованців і поважно оголосив, що стає покровителем наук.

Та тільки-но Манасія почав розмірковувати, скільки місяців і років потрібно буде йому, щоб зібрати решту потрібної для будівництва суми грошей, як з натовпу парафіян вийшов широкоплечий здоровань у червоному жупані. На бритій голові — довжелезний оселедець,

хвацько закручений за вухо. Чорні вуса, як п'явки, звисали донизу.

Розмашисто перехрестився козак, смикнув з-під жупана важкого капшука. Посипалися срібні карбованці на тачу перед ректором Манасією.

— Від раба Божого Івана, козака війська Запорозького! — пробасив велетень і висмикнув ще одного капшука.

Доки рахували срібло і встановили, що бравий козарлюга пожертвував шістсот п'ятдесят срібних карбованців, козака і слід пропав. Дяк, що мав записати й увічнити ім'я благородного лицаря Січі Запорозької, аж рота роззявив, і перо випало з його рук.

Будівництво нової бурси розпочалося...

Та Максимові уже було байдуже: його хутко перевели до кращого помешкання, до затишних келій Братського монастиря, де хлопець жив з двома іншими обдарованими учнями.

— Бережіть Максима Березовського, — не раз наказував ректор дидасколам. — То надзвичайна людина росте...

І всі вірили в це. Бо Максимко одразу став найкращим співаком дитячої капелі. Він швидко вивчив теорію композиції, опанував гармонією і почав складати власні пісні на два, три і чотири голоси. Пісні духовні і світські — про Дніпро, що виблискує, мов срібляста діядема на голові казкової феї — України. Про ластівку і теплі дощі весняні, що несуть селянинові радість і втіху. Про життєдайне сонце і матір, яка чекає сина з далеких країв.

Його пісні виконував академічний хор під час служіння. Швидко розійшлася чутка про співучого хлопчика з академії, про гарні пісні, складені спудеєм. У церкву набивалось повно люду, щоб послухати капелю, подивитися на гарного блакитноокого хлопчика-композитора, з якого можна було малярам списувати ангелів для своїх церковних картин.

Радів Манасія: зростає авторитет академії, здібного учня прийняли. Більше б таких.

Та Максимко не лише гарно співав і складав чудові пісні. Він і добре вчився.

Досконально оволодів українською, церковнослов'янською, грецькою та латинською мовами. У класі пітики вивчив літературні жанри, віршування.

Пройшли роки. Виріс Максимко. Він уже в класі риторики — останній класі академії.

...У неділю повертався із Щекавиці. Любив цю гору, з якої видно, здається, весь світ: і Дніпро, і Десну, і могутні ліси, темні гаї, і строкатий Поділ, і Старий Київ з храмами, фортецями, палацами...

Максим приходив на Щекавицю у вільний час — здебільшого в неділю. Посидить годину-дві, намилюється навколишніми лісами, садами, краєвидами, а тоді прямує вниз, на Житній базар, щоб послухати лірників та кобзарів.

Іде Максим тихою зеленою вуличкою. Невеликий дощ зігнав хлопця з Щекавиці. Рання осінь — ще все довкола зелене, і хати тонуть у хашах. Співають півні, віщуючи добру днину. Пахне стиглими яблуками. Чути, як вони важко падають у гущавині.

Падають яблука... Яким гарним акордом це можна виразити в музиці, думає Максим. І гарно виблискують краплі дощу на плодах. То теж музика, ніжна, рідна, прозора. І хлопець починає щось наспівувати, творити мелодію, вимахувати у такт рукою...

Як він виріс! Справжнім парубком став. Блакитні очі, розлогі чорні брови, пухнасті, як у дівчини вії. Ніс прямий, гостренький, як у матері. Чорний сюртук підкреслює гнучкість, молодечість високої статури.

Тиждень тому приїхав з вакацій. Мати вдома не відходила од сина. Не могла натішитися ним. Та коли він заспівав у церкві разом з хором, коли вивів дужим тенором „Слава Всевишньому, вічна слава“, то вже гордості матері не було меж. Увесь Глухів, усі навколишні села тільки й говорили, що про її сина. З двору, з хати не виходили сусіди, знайомі. Вже й наречену підшукали Максимові. Вже й переговорили, яка вона гарна, роботяща та кмітли-

ва. І лише отець Даниїл заперечував: зачекайте, у нього є наречена — пісня, музика, з тією нареченою він піде в широкий світ. Не тягніть його до господарства, до сім'ї. Хай летить на крилах пісень до своєї слави...

Ті загадкові слова отця Даниїла, першого вчителя Максима, дуже і дуже не подобалися матері. Не хотіла й слухати. Наказувала синові, аби швидше кінчав науку, повертався до рідної хати та женився.

Батько мовчав. Таємниче усміхався. А мати повторювала своє: повертайся, така ж наречена вродлива!

Ой мамо, мамо, не знаєте, куди далі поведе мене доля. Мабуть, стану я вчителем музики... Як це гарно... Навчати дітей шанувати пісню, виводити в світ, оберігати її, нашу чарівну українську пісню...

Йде Максим, усміхається на свої думки.

А дорогу переходить дівчина з відрами уповні... Коромисло через одне плече, чорна товста коса — через друге. Червона стрічка на голові. Босі ноги. Святкова сорочка з пишно вишитими рукавами. І водичка в дерев'яних відерцях — хлюп-хлюп, наче піано на клавесині.

А брови...

Зупинився вражений. І в цей час дівчина підвела чарівну голівку, скинула на хлопця карим оком.

— Ой!

Вона наче хотіла сплеснути руками — коромисло вмить злетіло з її крутого круглого плеча. Відра впали на траву, покотилися, полилася вода.

Дівчина до нестями зашарілася, стояла, опустивши голову.

— Даруй! — зняв шапку Максим. — Я тебе налякав, дівчино.

— Ні, — прошепотіла. — Я пізнала вас... Ви в капелії... — Вона усміхнулася, їхні очі на мить стрілися. — Так гарно ви співаєте...

— Дякую.

Стояли серед вулиці одне проти одного, однаково розгублені і вражені. Нарешті Максим підхопив одне відро, друге.

— Нічого, я сама...

— Ні, я тобі допоможу.

Рушили до криниці з журавлем.

Дівчина сором'язливо стояла осторонь, а він набирав у відра воду. Коли взялася за коромисло, запитав:

— Ти поспішаєш? Дома чекають тебе?

— Ні. Всі пішли до церкви. Скоро повернуться. Вдома лише менший братик і сестрички.

— Ага...

Далі не знав, що казати, дивився зачаровано на дівчину, на її гарні засмаглі руки, оголені по лікоть.

— Спасибі вам, — нарешті мовила дівчина і скинула коромисло на плечі.

— Допомогти?

— Ой, що ви! — вона подивилась на нього весело, вдячно.

Біля них пройшла жінка в святковому вбранні. Дівчина привіталась і спритно начепила дужки відер на коромисло.

— До побачення, — ще раз майнула карими очима, здригнулися шнурочки брів, — пішла. Захлюпотіла вода у відерцях...

— До побачення, — розгублено мовив Максим.

Ось дівчина перейшла вулицю, щезла за гущавиною кущів, дерев.

„Я навіть не знаю, як її звати. Не запитав. Не здогадався...”

Він так і стояв, геть забувши про Житний базар, кобзарів і лірників з їхніми піснями, не згадуючи бродячих музик з таємничими мелодіями. Сам був переповнений дивовижною, не знаною досі мелодією.

V

Цариця Єлисавета лежала в золоченій труні...

Палали велетенські свічки, у скорботі стояли міністри, графи, князі.

До труни підходить хупавий чоловік з ріденьким волоссям на круглій голові. Всі погляди приковані до нього: небіж покійної імператриці від цієї миті стає царем Росії, повелителем народів.

Петро III чомусь понюхав свою мертву тітоньку, відтак круто повернувся, посміхнувся і несподівано, мов на параді, викинув уперед ліву ногу. Потім — праву. Ать-два, ать-два: цар на виду в оторопілої свити ішов церемоніальним кроком, по тому зірвався, підстрибом побіг до своєї кімнати і там застрибав на одній нозі.

— Я руський цар! Імператор! Ура!

Улюблений папуга злякано заметушився в клітці, закричав:

— Дурак! Дур-р-ак!

— Що?!

Петро затупотів ногами, закричав, жбурнув лялькову гармату в птаха. Слугам, які вбігли до кімнати, звелів негайно повісити на мотузку цю „паршиву курку”, а потім віддати її котові.

— Вона образила мене, імператора! — кричав Петро.

Другого дня вранці Петро вийшов у сад. Одягнений в соболину шубу, був схожий на мішок, набитий вовною. Морщив малого лоба, був заклопотаний: „Коли я цар, то повинен видавати укази, піклуватися про свій народ. А які укази? Народ має відчути нову імператорську руку”.

Та покищо нічого не приходило на пам'ять.

На віддалі кроку від імператора ішов почет.

Білів свіжий сніжок, на голих деревах кричали воро-
ни.

Щось ляпнуло на шубу царя, і не встиг він розгледіти, як генерали вмиють витекли.

Цар подивився вгору і раптом усміхнувся, підкликав обер-поліцмейстера барона Корфа, що виструнчився перед низеньким імператором.

— Віднині забороняю воронам літати над столицею. Знищити їх! Вони заважають людям...

— Слухаю, ваша імператорська величність! — гаркнув барон.

А цар аж зітхнув: нарешті є указ.

— Карету! Я хочу подивитися Неву.

Та тільки-но карета з царем від'їхала од палацу, як Петро у віконце помітив двох собак, що трюхикали вулицею.

— Стійте, Корфа до мене.

Обер-поліцмейстер зіскочив з коня, знову виструнчився перед відкритими дверцятами карети, вислуховуючи новий наказ:

— Щоб від сьогодні жоден собака не бігав по столиці моєї імперії. Адже кожен з них може вкусити людину! Виловити і втопити в Неві всіх собак!

Корф метнувся до своїх підлеглих.

Цар перебував у чудовому настрої: придумано аж два укази. Можна повертати до палацу.

— Я хочу підписати укази.

Коли виходив з карети, його зустрів чималий натовп чоловіків у кожухах, свитках, смушевих шапках. Усі стояли на колінах.

Офіцери кинулись відганяти людей, та цар підняв руку:

— Не чіпайте народ! Що таке, мужички?

— Батьку наш рідний! Батюшка-цар! Порятуй Христа ради, звільни від повинности. Вісім років довбаємо мерзлу землю, гибіємо в болотах... Хочемо на Україну, до дітей, до своїх домівок...

І прохачі розповіли про тяжкі умови життя, про сирі смердючі бараки, як помирають їхні земляки від хвороб, непосильної праці, голоду, холоду.

— Всіх відпусти додому, в Малоросію, — наказав розчулений цар. — Кожному на дорогу видати по двадцять карбованців. Прослідкувати, щоб виплатили за роботу. Не можна знущатися над православними. Треба любити ближнього свого!

Вельможі оторопіли. Вони ще не знали, що новий цар мав не лише дитячий розум, а й дитинну добросердість.

— Наготовте указ: відпускаю всіх простолюдинів, зігнаних з далеких країв сюди на роботи...

...Висунувши язика і схиливши голову набік, цар старанно, наче на лекції чистописання, виводив літеру „П”. Відкинувся на спинку крісла, милувався літерою здаля, з одного боку, з другого... Знову брався за перо.

Нарешті укази підписані. Слабий мозок царя тріщав од напруги, боліла голова.

— Я стомився! — сказав поважно Петро.

За півгодини він уже спав. Тишею сповнявся Зимовий палац.

А в царському саду, на вулиці коїлося щось неймовірне. По деревах лазили солдати, ганяли палками крикливих чорних птахів. Вулицями бігали чиновники, писарчуки і ловили собак. П'яні мужики співали пісень і голосно прославляли царя, який дав їм волю і грошей на дорогу.

Всю цю картину холодним оком споглядала крізь вікна палацу чванькувата німка із Штетіна, донька пруського генерала Христіяна Августа, а нині дружина царя Петра III — Катерина.

За її спиною стояли браві офіцери премогутнього зросту — Мельгунов та Олексій Орлов, рідний брат коханця Катерини.

— Скільки він одпустив на волю мужиків?

— Двісті душ.

— За рік й імперії не буде! Цей блазень, чого доброго дасть волю всім народам! — зле промовляла Катерина.

Через деякий час Петро III опинився у селі Ропша — літній резиденції царів. Тут його кумедні та сердечні укази часто-густо не виходили за стіни палацу. Та вже згідно з його указами розкольники вільно проповідували свої вольності, козакам на Вкраїні поверталися права, квапилися клопотати собі привілеї дворяни, ремісники, міщани.

Катерина змушена була поспішати.

І на початку липня 1762 року Олексій Орлов, п'ючи з царем вино, несподівано накинув на лице самодержця важку подушку: щоб не чути було крику. Присутній Мель-

гунов блискавично схопив царя за горлянку, люто здавив її.

Другого дня Катерина, що стала враз імператрицею, оголосила маніфест: Петро III помер від „гемороїдальних колік”.

Гули дзвони над Петербургом, а в цей час до столиці вїздила розкішна карета, за якою сунули громіздкий берлін та валка возів.

У кареті на атласних подушках напівлежав генерал-поручник, „правитель Малоросії” Петро Рум'янцев. На возах — старанно вкладені українські килими, смушок, рипучі шкури, віск, керамічні куманці і карафки, дукачі, золото, срібло, дубові діжки з медом, варенням та пастилою, тонкої роботи мушкетами та золочені шаблі, добре упаковані картини українських малярів, що мали прикрашати палац Рум'янцева у Петербурзі.

У берліні біля офіцера з почоту генерала сидів вісімнадцятилітній вродливий Максим Березовський...

Усе сталося раптово і несподівано.

На хоровому концерті академічної капелі в церкві Братського монастиря на Подолі був присутній генерал Рум'янцев. Керував концертом спудей кляси риторики Максим Березовський. Співали його власні пісні, серед них — про Діву Марію. Ця урочиста ораторія вразила, приголомшила всіх і мелодією, воїстину неземною, божественною, і щирими словами, складеними самим Максимом.

...Натхненно диригував молодий композитор. Співали про гарну, як ранкова зоря, Діву Марію, а творець пісні бачив її, тую чорнобриву дівчину, з тихенької вулички під Щекавицею — вулички, що впиралася в річку Глибочицю. Там, на березі річки, вони зустрілися вдруге. Дівчина прала на камені. А він розшукував її і таки знайшов. Дізнався, що звуть її Христею, батько її — шаповал, та й вони Шаповали зроду-віку. Розмовляли, стоячи під вербою, доки не прибїгла налякана мати, що ніяк не могла дочекатися Христі з річки. Відтоді вони завжди зустрічалися — Христина приходила, звичайно, на виступи ака-

демічної капелі у Вознесенській церкві, а потім ішли до Почайни, чи до Дніпра, чи дивитися на вертепну виставу на Житньому, ганятися на качелях, а то й просто посидіти годинку на зеленій Щекавиці, звідки видно весь світ.

...Гриміла кантата про чарівну Діву Марію — Христину Шаловалівну з Подолу. Просльозився навіть Рум'янець. Щось шепотів йому новий ректор академії Давид Нащинський. Після співу підвели молодого композитора до „правителя”, який розчулено поплескав юнака по плечу і мовив ректорові:

— Я його беру до Петербурга. Росії потрібні такі великі таланти. Петербург має уславитись своїми композиторами і співаками.

...Вони сиділи над самісіньким урвищем, на Щекавиці, а під ногами, унизу — Поділ, Куренівка, розкішні гаї, сади, ліси, безконечні луки Оболоні і блакитне плесо Дніпра від краю до краю.

— Тепер ти вже мене забудеш, — тихо мовила Христина. За цю весну вона виросла, розквітла. Максим боявся на неї зайвий раз подивитися, щоб не стертися від туги.

— Забудеш...

На очах дівчини бриніли сльози.

Він мовчав. Нарешті вимовив твердо:

— Я повернуся!

— Ой... Станеш великим паном... І забудеш усе — і мене, і Київ... і цю гору Щекавицю. А як цікаво ти розповів тут мені про Кия, Щека, Хорива і їхню сестричку Либідь...

— Ким би я не став, і що б не трапилося там, я повернуся на Україну. До матері, до тебе. До своїх людей. От побачиш...

Христя одразу повеселіла. І стрічка на голові стала червонішою, і наче аж запалали розкішні квіти, вишиті на рукавах її білосніжної сорочки. Сиділа на траві, підібгавши ноги, і не зводила з нього очей.

— Тільки не знаю, коли повернуся.

— Я чекатиму.

Він дивився на хмари.

— Глянь...

Здавалося, то не хмари, а вони вдвох летять над Подолом, над землею, летять над усім світом.

— Я чекатиму! — вона прихилилась до його плеча.

— Я напишу тобі одразу, — мовив Максим.

Коли поверталися додому, біля тину вздріли батька Христі. Дівчина розгубилася, Максим — теж, а чорновусий веселий дядько у потертих чорних шароварах та грубій полотняній сорочці озвався першим:

— Ходить такий гарний парубок до моєї дівки, а я навіть чарки з ним не випив. Ану заходь, коли козацького роду. Роздивлюся на тебе, чи великого гарбуза треба на вгороді вибирати?

Того вечора Христин батько подарував Максимові шапку. Ось вона, козацька смушева шапка — Максим торкається рукою полотняної торби зі своїми речами.

А за вікном берлина пливе назустріч чуже, холодне місто. Що дасть воно Максимові?

VI

Коли Максим увійшов до розкішної вітальні, з білої хатки, що містилася над велетенським годинником, вискочило два іграшкових запорожці у блакитних жупанах і вдарили у невеличкі срібні литаври дев'ять разів. Мелодійний звук довго бринів у величезній залі.

„Прийшов саме вчасно”, — подумав Максим і почав розглядати вітальню графа... Українські килими. Рушники над старовинними іконами роботи українських малярів... Два каміни у стилі українських селянських печей... Розмальовані комини з півниками... Баранці, карафки, барильця — очі розбігаються.

З'явився козачок, одягнутий як запорожець.

— Березовський, — відрекомендувався Максим. — Їх сіятельство запросили мене на дев'яту.

— Зараз доповім, — козачок повернувся йти.

— Гей, люб'язний! — почувся владний голос з протилежних дверей.

У вітально стрімко зайшов якийсь генерал у повній парадній формі при орденах, медалях і хрестах.

— Скажи графові: Воронцов. У дуже терміновій справі.

Козачок хутко щез.

Максим з цікавістю розглядав канцлера Росії Воронцова, який заклопотано-нервово ходив по кімнаті, не помічаючи присутнього.

„Що змусило канцлера прийти до графа Розумовського?“ — дивувався Максим, відчуваючи якусь біду. Та ось Воронцова запрошено, Максим лишився на самоті зі своїми думками.

...Третій рік у Петербурзі. У придворній капелі. Багато нового пізнав, багато дечого навчився під керівництвом італійського капельмайстера і композитора придворної капелі Цоппіса, який давав для Максима спеціальні лекції з теорії музики та композиції. Три роки напруженого, повнокровного, творчого життя...

Змужнів, розвинувся незвичайний тенор Максима. Він виступає у виставах італійської оперної трупи, він провідний співак Оранієнбаумського театру, виконує чільні ролі в операх. Зачарували петербурзьких цінителів і його пісні, кантати, ораторії, хорові концерти, зачарували своєю мелодійністю, ліризмом, романтичністю, чистотою, відгомом української народної пісні та думи.

І ось сталося те, чого так бажав Цоппіс: Максим Березовський їде до Італії. Йому дають відпустку на три місяці — з'їздити додому, на Україну... Він звичайно, завітає до батьків, а потім до Києва... Його чекає Христина. Які вона листи пише — короткі, але ніжні, хвилюючі... „Сонце моє, Максиме... лицарю мій ясноокий..." Це вже стало рядками його пісень. Він співатиме їй. Співатиме всьому світові.

„Який я щасливий! Через півмісяця весілля. Я стану під вінець з Христиною... Нас обвінчає отець Даниїл. Лише він. Яке щастя”.

Максим швидко ходить по світлиці, нетерпляче очікує прийому.

Він поїде на Україну позавтра. Грошей трохи зібрав, не чекатиме навіть жалування.

Дорога на рідну Україну, до рідної хати. До матері. До нареченої. Він привезе її у свій дім, і яка щаслива буде мати, діждавшись невістки.

А потім — Італія... Звичайно, тут сприяли і Рум'янцев, і брати Паніни, і найбільше — Розумовський. Знає Максим: граф наказав своїй домашній кріпацькій капелі розучувати його, Максимові, пісні. А сьогодні Розумовський запросив до себе. Вперше Максим буде в гостях у свого мецената, доброзичливця. Давно відчуває Максим підтримку видатного земляка, але розмовляти не доводилось.

Довго тягнуться хвилини чекання.

А тим часом у канцлера з графом відбувається напружена розмова, якої Розумовський давно чекав.

Постарів він за останні півроку. Смерть Єлисавети, дорогої людини... вбивство Петра III... А зовсім нещодавно Катерина II підступно знищила ще одного претендента на престол, напівбожевільного Івана, який загинув у Шліс-сельбурзькій фортеці. А що заподіє підступна, жорстока німка йому, Розумовському, чоловікові Єлисавети?

Привітавшись, Воронцов вибачається:

— Не хотів би вас турбувати, Олексію Григоровичу!

— Що ви, що ви, Михайле Іларіоновичу, — кволо всміхається Розумовський, важко підводячись з крісла коло каміна, де весело потріскують дрова. — Вважатиму, за честь...

— Не по своїй вині я, Олексію Григоровичу, — зітхнув Воронцов. — За наказом імператриці...

Розумовський зблід. Воронцов озирнувся.

— Тут нікого немає поблизу? Можу я говорити відверто?..

— Будь ласка.

— Мені наказано, Олексію Григоровичу, приготувати указ про присвоєння вам титулу „високості”...

Він пильно дивився у вічі господареві, і в нього тремтіли руки.

Оскільки... в іноземних курантах і в секретних одписах наших людей ідеться про те, що у вас, дорогий Олексію Григоровичу, є документи про шлюб з покійною царицею Єлисаветою... так говорить Європа... — тому її імператорська величність просила, щоб ви передали їй... ті документи на право обнародування указу про присвоєння вам титулу великого князя...

Запала тиша. Воронцов опустил голову. Затуманеними очима дивився на нього старий граф.

Катерина, отже, боїться його, Розумовського. Він може претендувати на престол. Вона нервує. Хоче забрати і власноручно знищити дорогі для нього пам'ятні документи. А потім... Він, Розумовський, може теж вмерти від „геморіодальних колік”.

Все це він, Розумовський, добре знав. Підводиться. Високий, широкоплечий, статечний. Тільки розкішна чуприна посивіла за останній час та додалося зморщок біля очей.

Підходить до розкішної шафи. Виймає інкрустовану золотом і сріблом скриньку червоного дерева. Згорток у рожевому атласі. Папери...

Розумовський цілує їх, з очей мимохіть капають сльози.

Воронцов сидить напружено, лячно дивиться на документи. Наче то бомба, що от-от має розірватися.

— Я завжди, — тихо почав Розумовський, — завжди був, є і буду вірним слугою покійної цариці Єлисавети...

Він перехрестився, ще раз приклав цупкі згортки паперу до грудей, пригорнув їх ніжно, відтак... жбурнув у камін...

Воронцов хутко перехрестився і полегшено зітхнув, витираючи піт з чола.

— Тепер ви переконалися, пане канцлер, що в мене немає ніяких документів. Передайте її величності...

Воронцов підхопився, по-дружньому обійняв Розумовського.

— Мудра ви людина, Олексію Григоровичу! Душевно вітаю вас!

Він потис руку графові. Був дуже вдячний, що Розумовський не дозволив йому, канцлерові, бути співучасником ще одного кривавого вбивства.

Воронцов швидко вилетів з кабінету графа, майже перебіг білярдну, портретну, вітальню, де сидів Березовський, і тої ж хвилини за вікнами загриміла карета. Треба було поспішати. Катерина чекала. Їй здавалося, що трон під нею хитається. Та Воронцов розповів про бачене.

— О! — повеселіла цариця. — Чудово! Ми з Розумовським зрозуміли одне одного... Недарма його прізвище походить від слова „розумний”. Малоросіяни премудрі люди... Отже, таємничого шлюбу цариці з графом Розумовським не було. А ці розмови мені вже остогидли. Отож приготуйте текст для спростування...

— Слухаю...

Катерина бадьоро підвелася. Трон, здається, не хитався.

А в кабінеті Розумовського йшла мова про Італію.

— Значить — до Італії, дорогий мій юний земляче? — говорив Розумовський. Він ще був смертельно блідий від щойно пережитого. Мав намір навіть лягти у постіль, але, згадавши про Березовського, знайшов у собі сили прийняти юнака.

— Добре, що прийшов, сину мій... Дуже добре... Бо в мене до тебе є прохання...

Максим здивовано поглядав на графа.

— Я знаю, здогадуюся, що ти, сину, перед поїздкою до Італії маєш відвідати Україну...

— Так. Хочу до батьків, і...

Максим запнувся:

— Наречена? — усміхнувся Розумовський.

— Так, — тихо мовив Максим.

Розумовський повеселів, зітхнув.

— Хто ж вона?

— Киянка з Подолу... Шаповалівна...

— Молодець, що задумав одружитися зі своєю. Правильно. Не одружуйся на чужинці, бо так і лишиється вона чужою-чужиною. І пропаде вік твій. А вона чекає?

— Жде, ваше сіятельство.

— Гм... І дівчина чекає, батько і найбільше — мати рідна... І все ж, сину, їхати додому, на Україну, зараз не треба.

— Чому?!

— Такі часи. Важкі часи... Все міняється. Хто був учора звичайнісіньким плебеем, сьогодні — у фаворі... Перед ким учора схилялися до землі, — сьогодні на нього плюють... Усе змінюється, сину... І певний я — коли прийдеш з вакацій, то рішення про поїздку до Італії буде скасовано. Врешті, це рішення можуть скасувати через тиждень, ба, через три дні. Великі гроші виділені на десять років твого навчання в Болонській академії. І все можуть відмінити. Тому раджу відпливати післязавтра. Саме йде каравела до берегів Італії... Так треба, сину!

Максим сидів приголомшений.

— Тоді я можу і не їхати до Італії. Краще — додому... Хай не посилають...

Розумовський мовчки похитав головою, і Максим замовк. Сидів розгублений, приголомшений. А у вухах бриніло далеке, рідне: „Лицарю мій ясноокий, жду тебе, як літечка теплого, як сонечка ясного... Без тебе нема життя мені, Христині бідній твоїй...”

— Не поїду до Італії.

— Ой, не гарячись... Ти знаєш, сину, який я був сильний колись... І ще тоді надумав послати кого-небудь з України до Італії, до музичної столиці Болоньї. Та не знаходилось путящого кандидата. Будь-кого туди не пошлеш. І ось я почув твою музику, твої пісні, побув на твоїх концертах, виставах і зрозумів: це той, про кого я мріяв... Ось той, хто годен їхати до Італії. Але тепер не ті часи, і довелося докласти багато зусиль, щоб тобі ви-

клопотати стипендію на десять років... Та не тільки одних зусиль...

Розумовський опустив голову, по тому махнув рукою:

— Зрештою, не в тому суть. Ти повинен їхати негайно. Упевнений, ти зачаруєш Італію. Хай вони не дуже носадеруть, хай знають наших.

Максим мовчав. Він уже починав розуміти, що не поїхати зараз до Італії не можна.

— Як ти мислив далі жити? Залишатись тут навечно?

— Ні! Хотів повернутися на Україну...

— Для чого? Співати в церковній капелі?

— Ні, вчити дітей музики...

— О! На те потрібне право. Тим паче зараз. А право дасть Італія. Закінчиш Болонську академію, приїдеш і матимеш право відкрити на Україні свою школу, нашу академію. Вірю, що вона, твоя академія, ще позмагається з Болонською... Чи не так?

Максим посміхнувся, замислився.

— Ось про це й думай. Ти — син народу, син України, про неї мусиш дбати, про її славу, про її дітей. Оце козаچه діло. Отак істинний козак і мусить робити... А мати, наречена — то вже потім...

Настала мовчанка.

— Так уважиш моє прохання?

Підвівся Максим.

— Іду післязавтра до Італії, ваше сіятельство, — чітко й твердо вимовив юнак.

Звівся з крісла і граф, обійняв хлопця, притиснув до себе:

— Спасибі! І хай щастить тобі. Ну, а тепер... — Граф вийняв з шафи атласного капшука, в якому тонко дзенькнуло золото. — На дорогу...

— Ой, ні, ваше сіятельство, мені просто соромно.

— Стривай! Це теж не просто для тебе. Ти перший з України будеш у Болонській академії. А там не дуже багато чули про нас. До тебе придивлятимуться, тож і мусиш добре зодягнутись.

— Спасибі, — вклонився Максим, приймаючи дарунок.

— А тепер, — граф кивнув на фортепіано, — заграй, коли твоя ласка, наших рідних, українських пісень.

І полилися ніжні мелодії. Затряслися в риданні плечі в старого вельможі.

VII

„Щастя моє, ластівко моя! Христіно моя люба й дорога! Не осуди мене, не прокляни і не плач по мені.

Пишу тобі, чорноброва моя подоляночко, останнього листа.

Ні, не цураюсь тебе і не зраджую — мушу їхати на чужину, на довгі літа, і то — заради нашого краю коханого.

Не осуди мене!

Важко повірити, що не приїду сього літа до тебе, не стану під вінець з тобою, другому поступаюсь. Тож не жди мене. Буду багато літ учитися в Італії. Іду туди першим з України і навіть — Росії. Може, протопчу туди дорогу...

А твоє життя не хочу нівечити, не хочу гріха брати на душу, не можу робити тебе нещасливою, бо дівчині не можна довго чекати.

Сю ніч не спав, думав, плакав за нашим щастям, а нічого не вдієш.

Ти вродлива, здорова, ти повинна мати родину, мужа, в ньому, та в праці, та в дітях своїх знайдеш своє щастя. Буду молитися за тебе, писатиму пісні про тебе, моя вічна сльозинко в серці!

Я повернуся через багато літ і, кохаючи в душі тебе, привітаю і тебе, і твого мужа, і діточок. Одне прошу: сина, коли пошле тобі Бог, назви моїм ім'ям.

Пишу тобі, а вже вітрила мого корабля біліють, напнуті, і кличуть мене.

Іду з тобою в душі, вічна красо моя.

Вічно житиме у моїх піснях, у моєму серці свята трійця: ти, мати і Україна.

Молися за мене, Христіно!

Цілую тебе хоч зараз, бо так і не насмілюся поцілувати, коли зустрічалися.

Той, що кохатиме тебе довіку, той, що славитиме тебе до останнього подиху, —

Максим Березовський.

16 травня року Божого 1766”.

VIII

Він ходить з кутка в куток невеличкої кімнати — кляси академії.

Стіл. Чисті нотні аркуші. Атрамент. Пера: будь ласка, пиши.

В кутку біля вікна — фортепіан можна програти щойно написану свою річ.

Дзигарі на стіні. Вони нагадують, що в твоєму розпорядженні лише дві години. За цей час, не виходячи з кімнати (тебе просто замкнено), повинен написати музичний твір найскладнішого жанру: церковні чотириголосові антифони.

Це — скамен. І оцінка може бути різна. Або надать звання капельмайстера, вчителя музики, або доведеться ще раз сидіти замкнутим, ще раз писати...

Максим підходить до причиненого вікна.

З майдану, найближчих дворищ чути аромат розквітих персиків. Середина травня.

„А вдома... там... на Вкраїні... зараз цвітуть вишні, сливи. Яблуні, мов наречені, у ніжно-фіялковій фаті. В білому шумовинні груші. А бджоли гудуть, наче в мідні труби. Батько ходить між деревами, кропить їх водичкою, розведеною з медом, — щоб пахли дерева, щоб принаджувалися бджоли.

І ви, мамо, як завжди, садите бурячки і квасольку на городі. У корсетці вишитій, в очіпку блакитному. Розгинаєте спину і мимохіть поглядаєте на шлях. Хто їде ото в берліні? Чи не син, бува? Ой, не син, мамо...

А вечорами так гарно співають дівчата під вербами на греблі. І ви, мамо, стоїте, подоївши корову. Слухаєте пісень і тихенько плачете, що не стане жодна з тих голосистих дівчат вашою невісткою. Не стане... Як мені хочеться утішити вас, мамо, та не догукну...

І як знудьгувався я за вами. Часто, ночами, тут, під чужим небом, мені сниться, що я вдома, в нашій хаті, за святковим столом. Паляниці на столі. Батько в святковій одежі. І ви, мамо, біля мене. Лямпадка урочисто світить на покуті. Мороз на шибках. А за вікном тупають ногами, стукають у двері:

Святий вечір, щедрий вечір,
Добрим людям — на здоров'я!

— На Максимка співайте, — гукаєте, мамо, колядникам і обіймаєте мене, ніжно гладите мою голівку, бо я ще малий-малий і все це коїться дуже давно.

І навіть коли просинаюсь, то ще бачу ваші очі ласкаві, променисті, і дорогу усмішку, і ваші руки, що так гарно пахнуть молоком, і землею, і якимись травами. І наче відчуваю ваш дотик, ваші цілунки... Чую наші пісні... Так буде, мабуть, доки й житиму..."

Війнуло в кімнату мелодією. Ледь устигає Максим записувати на папері... Відтак ударив по клявішах, і загримили, забриніли стіни академії. Завмерло все навколо.

Коли через півгодини Максим загравав свої антифони в залі, члени журі були приголомшені. Скінчив Максим, а всі мовчали у заціпенінні.

Максим, як годиться, вийшов: члени журі обговорювали кожен твір, дискутували годинами за зачиненими дверима. Та йому не довелося чекати півдня оцінки. Покликали одразу.

Назустріч підвівся сивий прінчіпе — голова комісії — патріярх академії Антоніо Маццоні. Підвелися славетні

члени журі Франко Фортунатті, Бернардо Оттані, Домініко Бедіні, Антоніо Пуччіні, Бальтазарє Каротті, ще тридцять поважних композиторів та музикознавців.

— Синьйоре Березовський, — вимовив голова, — одностайним рішенням журі вам надається звання академіка. Вітаю вас, великого композитора нашого часу.

IX

Джулія спроквола підійшла до Максима. І — неначе хтось притулювся до його грудей гарячими долонями.

Тепер, на генеральній репетиції, вона була одягнена в білий шовковий хітон. Здавалося, що це спустилася з небес чи вийшла з піни морської богиня краси Афродіта.

Тільки, напевне, в Афродіти не було таких великих чорних очей, такого жагучого погляду з-під розкішних темних брів, та й не була вона така струнка, як Джулія.

Максим розгублено крутив диригентську паличку.

— Маестро не звертає на мене ніякісінької уваги.

Голос дівчини — мов пісня, ласкавий, сповнений якихось хвилюючих інтонацій.

— Що ви, Джуліє. Ви... бездоганна.

— Ой, це вам лише здається, маестро! Ви такий суворий до всіх...

— Так. Але у вас гарно поставлений, сильний голос. Винятковий слух. У мене нема ніяких претенсій до вас, Джуліє.

Він нарешті подивився їй у вічі і спаленів.

Джулія гордовито підвела голову з зачіскою грецької богині.

— Я відчуваю, як іноді фальшивлю, а ви, маестро, не поправляєте мене.

— Ви самі себе поправляєте, Джуліє. Ви так співаєте, так гарно ведете мою Гікію.

— Ні, Максиме, то ваша музика, божественна і неземна, чинить диво. Ви створили її, чудову Гікію. Ви великий

композитор, Максиме. Для мене найбільше щастя — співати у ваших операх.

Дівчина мала грати мужню і чарівну Гікію — славному героїню Херсонеса — в опері Максима Березовського „Демофонт”. Так, вона, Джулія, найкраща виконавиця ролі Гікії. Максим не намилюється її сильним, чистим меццо-сопрано.

Дедалі частіше зустрічаються їхні погляди, і його бентежать то ніжні, ласкаві, то лукаві чорні очі дівчини. Шепотіли навколо них вихованці академії, а хлопці раз по раз натякали на одруження Максима з найвродливішою дівчиною Болоньї і найкращою співачкою академії. Всіх тішило, що Максим червоніє, ніяковіє, коли хтось згадує Джулію. Їх намагалися залишити на самоті. Як ось зараз.

— Я готова завжди співати тільки для вас... Аби ви... аби ви не відвертались од мене.

— Джуліє, не треба так... Я... Я просто боюсь вас...

— Жартуєте?

— Кажу од щирого серця: боюсь ваших очей, Джуліє... Вони можуть погубити кожного...

— Тільки не вас, Максиме, — прошепотіла дівчина, ступила ще ближче і тихо мовила: — Мій батько пішов додому. Чи не проведете свою Гікію? Крім вас, героїня Херсонеса не бажає інших супутників.

— Дякую, синьйорино!

Він затарабанив паличкою по пюпітру.

Остання дія йшла, як у мареві.

Баль у домі Гікії... Танці... Хор.

Максим не дивився на пюпітр, на ноти. Знав усе напам'ять, диригував як уві сні. Диригував і дивився на Джулію...

Ось вона частує гостей... Розливає вино... споєє Демофонта... Арія Гікії... Палають гнівом її очі... Вона розкриває підступи ворогів... Вимагає спалити боспорців, які хотіли зненацька захопити Херсонес.

Гікія — Джулія рятує рідне місто від ворогів... Урочисто гримить фінал...

...Тепла італійська ніч. Місячним сяйвом залиті вулиці, і крони дерев неначе посріблені. Притишений сміх під деревами. Десь недалеко грає мандоліна. Молодий хлопець з гітарою співає серенаду.

Вони йдуть поруч, Максим і Джулія.

Тримаються за руки. Дівчина щось щебече, а він не чує, думає про Київ, Щекавицю і Христю. Яка вона зараз? Вийшла заміж... Які ж то діти у неї? Чи вже чибириє по травиці малий Максимко? Та хоч пам'ятає вона, Христя, Максима?

Ой, якби то йому крила, Максимові. Щоб перелетіти туди, на Україну, одним оком глянути на Христю...

Божественно вродлива Джулія. Незвичайна красуня. Тільки краса ця якась гаряча, шалена і чужа. Не рідна. А от Христя... Не богиня, проста дівчина, а скільки в неї ніжності, сором'язливості, людяності, доброти, такої милої і зрозумілої. І тихої замріяності у погляді. І очікування...

А Джулія все щебече і щебече, і від її погляду Максим остаточно розгублюється, і наче страшно йому стає. Чи не спопелить його той погляд?

Вони зупиняються біля градчастої огорожі, за якою — розкішний сад, будинок, тераса. Джулія торкає хвіртку — вона легко відчинається.

— Ходімо, — шепоче дівчина. Стоїть перед ним, трохи відкинувши назад руки, неначе збирається летіти. Зовсім близько її вуста — пишні, напіврозтулені.

— Ходімо... Двері до моїх покоїв відчинено.

Стугонить серце в Максима, він ніяковіє, задихається від почуттів.

— Мені холодно... — шепоче Джулія.

Він бере її за плечі, пригортає. Його вуста торкаються її вуст.

І раптом Джулія рвучко обіймає його за шию.

— Ти мій. Назавжди. Ходімо.

— Джуліє!

Дівчина горнеться до нього, і юнак відчуває, як обертом йде світ і він мов летить у тепле ніжне шумовиння.

— Джуліє!

Вона вже тягне його за руку, вона вже у хвіртці. Приклала пальці до вуст:

— Тс-с!

— Джуліє! Прости мене. Ні! Не підуй...

Зупиняються.

— Піти до тебе — то вже навіки... А мене чекає вона, Україна. Заради неї приїхав сюди, забився на чужину, втратив дівчину. Ти розумієш?

— Там тебе хтось чекає? Але ж скільки років, як ти звідти! Я була дівчиськом, коли вперше тебе побачила. Там уже забули тебе. Навіть вона, україночка... Чи не так?

— Звичайно, забули. Я й просив не чекати. Але мене жде батьківщина. Вкраїна. Я хочу прославити її, я приїхав сюди по найвищу музичну освіту і мушу повернутись композитором. Це так потрібно, Джуліє, моїй розтерзаній Україні.

— Максиме, там у вас війни. А музи мовчать, коли гримлять гармати, не до музики твоїм землякам. А тут... Ось твій дім... наш дім... потім ми поїдемо до вас... у гостину, в турне...

— Джуліє...

— Я народжу тобі синів...

— Джуліє, богине, ти сама кажеш: я неабиякий композитор. Тож я потрібен Україні, хай гноблений, нещасливий. У вас багато великих композиторів, а у нас немає. Ти ж сама дивувалась нашій пісенності, чарівності українських пісень...

— Максиме, ти так говориш, ти вже не думаєш про мене...

Бринить знадливо її голос...

Він дивиться на Джулію, — яка ж вона гарна при місячному сяйві! — відтак ніжно цілує її руку і біжить геть.

— Максиме!

Біжить...

— Максиме!

Щез у сріблястому сяйві, розтанув у сивій нічній імлі.

Як сновида, йде по саду Джулія, рве на собі волосся... Дрібними слізьми плаче мандоліна.

Х

Публіка реве, не вгаває, скандує „віва”. На поміст летять квіти.

Максим стоїть по коліна в червоних пелюстках, у руках оберемок білих лілій. Легкі італійки вибігають з новими букетами, сердечно цілують композитора.

Приголомшений несподіваним успіхом, завітчаний, зацілований, Максим розгублено кланяється.

Палають смолоскипи. Світяться всі ліхтарі на майдані. Опера затягнулася допізна, бо окремі арії й танці (особливо в останній дії, де показано бенкет у домі Гіккі) повторювалися двічі і навіть тричі.

— Віва! Віва! — Од могутніх вигуків гуде затишний майдан, що ледве вмістив усіх тих, що бажали подивитися на оперу Березовського „Демофонт”.

— Браво! Браво! — скандують російські офіцери і матроси. Їхня ескадра стоїть на рейді тут, у Ліворно. Моряки нещодавно повернулися з російсько-турецької кампанії і оперу свого земляка, де показано, як херсонесці мужньо захищають своє місто від ворогів, сприймають так, наче там ідеться про них самих, про їхні бої з турками.

Темпераментні італійці продовжують гучно аплодувати. І не тільки вони — бурхливо реагують стримані англійські офіцери, поважні шведські купці.

Максим тисне руки акторам, лібретистові; Джулія поглядає на Максима запитливо, закохано. Та ось вибігає на кін юрма юнаків, підхоплюють на руки композитора. Несуть Максима. Реве натовп.

Максим опиняється перед групою поважних сивих дідів, серед яких і падре Мартіні. Він теж прийшов, хоч і нездужає.

Максим низько вклоняється вчителю.

— Спасибі за науку!

Падре Мартіні щасливо усміхається:

— Такий успіх, мій сину, мав тут лише Моцарт!

— Спасибі... Дозвольте я вас проведу...

— По-моєму, любий, тобі є кого проводити...

— Ні, дозвольте цей вечір побути з вами.

— Дякую, сину...

Вони йдуть. І на них сиплються й сиплються звідусіль пелюстки троянд. Ось вони підходять до готелю, де живуть другий тиждень.

— Значить, їдеш до себе, на Україну? Так не хочеться з тобою, юначе, розлучатись! А я радів, коли чув, що начебто ти і Джулія... Але правильно — це не те... Мусиш їхати. Вези на батьківщину свій геній і нашу науку. Тільки... Ви, українці, чи не співучіші за італійців, але ж музичних академій не маєте?

— Ні. Про це я мрію, падре. Про музичну академію в Києві.

— Чудово. Я буду щасливий, коли ти відкриєш на Україні академію. Наша праця не пропала б даремно. І твій геній теж.

Вони піднімаються тьмяно освітленими сходами готелю.

— Зоставатись тобі тут не можна. Хоч цього хоче вся Італія, і Джулія, і наша академія. Я не люблю, коли привласнюють чужі таланти. Страшний злочин — обкрадати духовно народ. Недопустимо.

Вони зупиняються біля номера падре. Тиша. В кінці коридора біля підсвічника куняє слуга. Падре кладе сухі руки на дужі плечі юнака.

— Шкода буде розлучатися мені з тобою, сину. Ніби вчора ти переступив поріг академії. Такий несміливий, неговіркий, незрозумілий.

На мить згадалось і Максимові...

Він, двадцятирічний юнак, стоїть перед відомим в Італії композитором, ректором Болонської академії. Падре

Мартіні уважно читає документи, лист графа Розумовського, послання Рум'янцева. Потім довго розглядає хлопця.

— Значить, з Росії?

— Так.

— Росіянин?

— Ні, українець.

— Ого, он як! Представник козачої держави, що не дає спокою турецькому султанові. Знаю ваших. Багато українців можна побачити в портах Італії на чужоземних каравелах. Особливо — турецьких. Веслярами, рабами, вантажниками працюють. Чув і спів їхній. Широкий, тужний... Чудові голоси, тільки пропадають задаром. А ви, юначе... чи гідний їхній представник? Підійдіть-но до клавісина...

Заграв Максим. Заспівав. Спершу своє „Вірую”, потім про Діву Марію...

— Ого! Церковні мелодії з текстом! Уперше чую, — захоплено вигукував падре. А Максим грав уже українських пісень.

Ректор стояв вражений.

— Он яких співучих синів народжує Україна. Які чудові ваші пісні! Звичайно, і над голосом, і над композицією треба ще вам, юначе, багато працювати. Але матеріял є. Матеріял вдячний. Вчитиму вас, юначе, я особисто...

І ось минуло вісім років.

Ти обігнав мене, сину... Так, обігнав... Що ж, це непогано... Я не зміг би написати такої опери... Вітаю, вітаю.

Максим заходить до свого номера. В кімнаті повно квітів: слуга приніс від шанувальників. Запалює більше свічок Максим, бо спати не хочеться. Прочиняє велике венеціянське вікно. Вогке морське повітря заповнює кімнату, змішується з ароматом квітів.

Максим сідає за стіл, завалений букетами, щасливо усміхається. Який успіх! Який він щасливий, що просла-

вив свою рідну Україну. Не шаблею, не мушкетом, а музикою... З-під квітів визирає цупка паперова рурочка.

Лист! Може, з України?

Так і є. Печатка з гербом міста Глухова. Батько написав! Давно листа від них не було. Вже й хвилюватися почав. Всяке лізло в голову. Ой, якби вони знали...

Максим нетерпляче ламає сургучевого п'ятака, рве мотузку, розгортає цупкий папір, згорнутий у трубочку. І ніяк не розгорне: зривається папір.

Та Максим устиг помітити, що почерк не батьків. Такий вітєватий, найкращий писар карбував. Чом не батько? Ага... Отець Даниїл. Його підпис. А що з батьком? Хворий? Щось трапилося? Знову позивається з Бурде-евим?

Максим жалібно починає читати.

„Христос воскрес, дорогий наш композиторе Максиме Созонтовичу. Пишу тобі на Великдень, не знаю, коли дійде і чи дійде моя сумна звістка до...”

Задзвеніло в голові. Неначе хто ломакою вдарив чи довбнею. Аж підхопився з місця, захитався, ближче підійшов до свічок.

Чому, чому сумна звістка? Що могло трапитись?

Хутко пробігав очима рядки, холонуло в грудях, паморочилося в голові.

„...на Йордань батько твій Созонт застудився, а й до того хворував, сумний був завжди по тобі, а тоді й зовсім зліг та й, царство йому небесне...”

— Боже! Боже! — шепотів Максим.

„Після того, як поховали Созонта, то й матуся твоя злягла. Я поїхав до Києва на прощу, та не допомогла свята вода з лаври, упокоїлась Горпина Грицьківна...”

— Мамо! Мамо! — несамовито закричав Максим. Схопився з місця, метнувся до дверей, вибіг у коридор.

— Мамо! — затремтіли стіни готелю.

Максим побіг коридором, рвучи на собі святкову одіж, здираючи жабо й напудрену перуку...

ХІ

Безмежне море. Холодні хвилі люто плещуть по обшивці фрегата. Сіре небо за ілюмінатором. І сумна мелодія ллється з-під пера Максима. Він пише нову оперу „Марія”.

Не натішиться ковалиха Марія своїм сином. Гарний, роботящий, ввічливий. Замінив батька в кузні... Аж ось свято Йвана Купала. Молоденький коваленко уздрів чорнобриву відчину... Покохав... Перша зустріч під вербами. Та ось біда... Кличуть молодиків боронити Україну від бусурменів. Коваленко на Січі. Його вчить осавул... Похід... Бій. Гине коваленко в чистім полі. А мати стоїть на околиці містечка, виглядає сина. Тужить, квилить. Кінь без вершника прибіг до матері. Вітер приніс розпачливий стогін сина. Хижі круки чорними тінями промайнули над жіркою. . . Кохана дівчина горлицею стала...

Це буде фантастична опера. Незвичайна. Перша опера на світську тему. І тільки-но він, Максим, відкриє в Києві музичну академію, як одразу почне готувати цю оперу до постановки. Поставить її на Подолі, на великому майдані, хай бачать і слухають усі люди. Та й герої співатимуть не по-латині, а рідною українською мовою, — він сам складає текст. Зрештою, текст підправлять київські поети. Це не страшно. Найголовніше — партитура. Тут багато українських пісень, старовинних козачих дум. І їх співатимуть не актори, а живісінькі кобзарі. Можливо, ще живий дід Пошукайло? Він би заспівав!

А якою урочистою, могутньою буде сцена свята на Йвана Купала. Які пісні, танки, ігри, комічні деталі. І гаївки співатимуть не артисти, а дівчата й молодіці з Подолу... Може і вона... Христя...

— Максиме Созонтовичу!

На порозі затишної каюти стрункий морський офіцер. Це співмешканець Юрій Ларіонов.

— До обіду пора... Давно чекаємо на вас у кают-компанії...

— Ще півгодини...

— Ні! Ні! Ви з голоду помрете на нашому флагмані! Хай ваші чарівні музи Терпсіхора і Пілігімнія почекають. Врешті, коли ви схуднете, то вони покинуть вас...

Кволо усміхається Максим, підводиться. З вдячністю поглядає на офіцера, з яким живе в одній каюті ось уже шостий день...

Шостий день ескадра в морі. Позаду — Італія, старий падре Мартіні... Джулія. Весь рік після того, як прийшла звістка про смерть Максимових батьків, дівчина ходила в чорному. Не залишала його на самоті. Доглядала, коли лежав у лікарні, супроводжувала в поїздках. Прислужувала. І ні слова — про свої почуття, про свою долю. Не звертала уваги на численних залицяльників, на женихів.

Тільки в порту, за годину до відходу російської ескадри, з якою мав плисти і Максим Березовський, дівчина притулилася до його плеча.

— Максиме, одне прошу: коли утвориш музичну академію, напиши листа. Я приїду співати...

— Чудово! — спалахнув від радощів Максим і вперше за рік жалоби всміхнувся. — Така велика співачка в гостях у киян! Приїзди. І не раз. Я напишу. Обов'язково.

— Приїду, — тихо мовила Джулія. — Приїду і, може, назавжди...

Вони довго дивились у вічі одне одному. Тихо поцілувалися...

Це було шість днів тому. І ось — довга путь. Чужі порти. Океан. І ще — чужі міста, а потім Петербург і — шлях на Україну.

Швидше, швидше!

Максимові поталанило з компаньйоном по каюті. Юрій Ларіонов — щирий товариш, освічений офіцер, добре знається на поезії, музиці. Він був на виставі Максимової опери в Ліворно, вона йому припала до душі.

Березовський дописував арію Марії з останнього акту своєї опери, збирався йти до кают-компанії програвати на клавесині щойно створену мелодію, коли повернувся з вахти Юрій і спритно поставив на столик пляшку рому.

— О, ні! — підняв догори руки Максим. — Не п'ю.

— Хоч по чарочці?

— Ні-ні, — і показав на горлянку.

Юрій сів на ліжку, замислився. Відтак зітхнув.

— Взагалі правильно: навіщо пити? — Симпатичне, продовгувате, біляве обличчя офіцера почервоніло, як у дівчини. — А що поробиш? Навколо таке безпардонне фарисейство, лжа, підступність... Аби ви знали! Ах, Максиме Созонтовичу, ви прожили десять щасливих років у співучій, веселій Італії, ви й не підозріваєте, в яку прірву летить Росія...

Юрій скинув мундира. Ходив по каюті у шовковій білій сорочці. Заговорив знову:

— Полюбив я вас, Максиме Созонтовичу... Велика ви людина. Чесна. Геніяльна. Її оці дні, проведені з вами, будуть найщасливіші у моєму житті... Хоч душу вам викладу, бо більше нікому — стіни ж німі, вони не співчують... Що робиться! Нашій цариці Катерині усього замало, вона хоче грабувати і грабувати інші народи. А навіщо? Ось я, росіянин, народився на Смоленщині. Зелені наші благословенні Клинці. Земля добра, люди покладисті, робочі, богомільні, старанні... Та, на горе, всі хлопці дебели, широкоплечі ростуть. І всі йдуть до армії. Повірите: село спорожніло. Мужиків нема. Воюють, гинуть. Десь на чужині кладуть голови. Обробляти землю нікому, село обідніло. Побільшало жебраків. Податки великі. А цариця воює, мужичими руками завойовує нові землі. Кому вони потрібні, ті землі? Чи не краще навести порядок на своїй землі? Чи не вигідніше, щоб мужичок не воював, а землю орав? Адже російський мужик не любить воювати, він любить коло землі ходити. А царі хочуть нашого мужика привчити до війни, до грабунків. І привчать... І всі ненавидітимуть нас, чого доброго! Ні, я абсолютно на боці Омеляна Пугачова...

— А хто це? — жваво запитав Максим, що з хвилюванням слухав офіцера.

— О, то ви нічого не знаєте? Омелян Пугачов, ваш землячок... З України, кажуть, він... Мужик. На Уралі підняв народ проти цариці. Весь простий люд пішов до нього. Таку армію зібрав. Громив царські фортеці, гарнізони, прямував до Москви. Та, бідолаха, несла йому боротися з армією Катерини... А тут ще й підкупи... Спіймають Пугачова, стратять його... А мені, зізнаюсь вам, як братові рідному, так хотілося його перемоги! Хотілося навіть пробратися до його війська, битися проти цариці. Багато чесних бідних дворян, офіцерів мужньо загинуло під прапорами Пугачова.

Максим слухав, затамувавши віддих... Пугачов... повстанці... народ пішов за ним... проти цариці повстав народ... Це ж чудово! О, яку оперу можна створити! Так і назвати „Омелян Пугачов”. Яка увертюра вийшла б!.. Трам-та-там...

Максим швидко накидає на папері могутню, як хвиля народного гніву, щойно народжену мелодію. А Юрій, збуджений, розколошканий думками, ходить по каюті. Плещуть хвилі за бортом. Склянки на палубі б'ють північ...

— Це не все, Максиме Созонтовичу, — говорить далі Ларіонов. — Цариця хоче Січ зруйнувати... Аякже, славні лицарі України, запорозькі козаки турків розгромили, подомогли цариці, тепер і їх самих можна знищити...

Страшна звістка вразила Максима. Обхопив голову руками, якусь хвилину злякано дивився на побратима, потім тихо мовив:

— Не може бути! Це наш кінець. Не може...

— Може, ой, може бути, Максиме Созонтовичу... Я ж кажу: ви прожили десять щасливих років у культурній країні. Нічого не знаєте, що коїться в Росії. А Росія стає гнобителем... Ось Катерина боїться Січі, боїться козаків — цих веселих, мудрих, мирних людей. Боїться їх особливо після повстання гайдамаків під орудою Гонти і Залізняка. І цього ви не знаєте? О, тоді швидше поспішайте на Ук-

раїну... До речі, коли я слухав у Ліворно вашу оперу „Демофонт”, оперу про війну херсонесців з боспорцями, то подумав, що ви зможете написати оперу і про Гонту, якого так підло цариця передала шляхті.. А Залізник утік до Пугачова...

І Юрій розповів про події на Україні, про гайдамаків, про страшну смерть Гонти і море крові, в якій, після придушення повстання, потопає український народ.

...Так і не міг заснути тієї ночі Максим. Не давало спокою почуте з уст Юрія. В голові бриніли уривки мелодій, кантат... Вирішив: тільки-но створить академію, одразу почне докладно знайомитися з повстанням Гонти і Залізняка. Напише оперу про них. І про Пугачова. Створить ораторії на честь повстанців. Дарма що оболонка буде релігійна, люди зрозуміють... Ні, годі античних сюжетів... а коли й братися за античне, то тільки за таке, що нагадувало б сьогоднішні події, нагадувало б Пугачова, Гонту і Залізняка...

За ілюмінатором ледь почало сіріти, а Максим уже встав, запалив обережно свічку, почав голитися.

— Добра бритва? — озвався з постелі Юрій — він теж прокинувся.

— Як вогонь, — кивнув Максим.

Юрій підійшов, оглянув бритву, хухнув на неї, попробував на волос.

— Пречудесна бритва! Нею можна було б блискавично відтяти цариці голову!

— Непогана думка... — усміхнувся Максим.

— А я вже, Максиме Созонтовичу, взяв гріх на душу... Правда, гріха не відчуваю: тут на вашому місці жив один офіцер, донощиком виявився. Їх тепер розплодилося як черви, тих остогидних навуходоносорів. Так я його викликав на дуель. Прохромив, як картоплину... І жалю не відчуваю...

ХІІ

— А музикус Березовський, — вигукнув банькати́й чиновник і підморгнув писарчукам у конторі, ті захихикали.

Максим стояв остовпілий.

„Музикус...”

Оце так його зустрічає Петербург!?

„Музикус”.

Невже він у приміщенні придворної капелі, звідки його послано до Італії?

— Пробачте, я академік Березовський... Хочу бачити пана Цоппіса або директора капелі.

— Пан директор буде завтра... А пана Цоппіса вже не буде ніколи, хіба що на тому світі можете зустрітися... хи-хи-хи...

— Яка свинота! — вигукнув Максим і вийшов на вулицю.

Зупинився. Не знав, куди йти. Що сталося? Чому так по-свинському з ним поводяться чиновницькі пацюки? Це — не дарма. Очевидно, вони знають, куди вітер дме. Негідники... Оце так зустрів академіка Петербург?

Але ж куди йти? Ще в порту, від товаришів Юрія Ларіонова, які вийшли зустрічати ескадру, дізнався: граф Розумовський нещодавно помер. Паніни у немилості. Рум'янцева немає у столиці. Правителем Малоросії тепер — Потьомкін. Отже, до нього.

Та „правитель” не прийняв Максима, чиновник сказав, що Березовський повинен написати „прошеніє” князеві. Тоді може й прийме. Запросить. Он як.

Того ж дня Максим найняв кімнату у дешевому трактирі біля Пряжки — притоки Неви. Увечорі послав короткого листа отцю Даниїлові, що зараз вів господарство Березовських на хуторі, просив трохи грошей. Відтак написав „прошеніє” Потьомкінові і доклав листа до імператриці з пропозицією відкрити музичну академію в Ки-

еві. Просив прискіпити цю справу, щоб можна було підготуватися до осені, до навчального року...

Вже другого дня зрозумів, що до навчального року навряд чи вдасться підготувати по-людському. Чиновники з канцелярії Потьомкіна, тупі писарі з пудовими кулаками, понуро дивилися на Максима, крутили в руках „прошеніє”, листа до цариці...

— Ти ба, — пробасив один чиновник з могутніми щелепами. — Хохол чого захотів...

— Я академік, — спалахнув Максим.

— Ну то й що? — Композитора понизували маленькі свинячі очиці.

— Однаково хохол... Усіх вас треба бити, бити, бити.

— Що це значить? — оґурився Максим.

— Ну, гайда звідси, — махнув череватий чиновник. — Зайдеш через два місяці. Скажемо, коли прийме світліший. Йому не до музикусів.

— Тільки не здумай приходити раніше! — крикнув писарчук, що сидів біля вікна.

— Еге, — підхопив інший. — Так набридли ці хохли... Той канючить якісь вільності...

— А той клейноди просить!

— А цей — академік...

— О-ха-ха-ха...

Той сміх, грубий, жорстокий, нищівний, довго лунає у вухах Максима. Спробував іти швидше, може, вдасться втекти від сміху? Ні, бринить. Гримить у вухах, неначе ієрихонська труба. Находившись вулицями Петербурга, підійшов до капелі. Стояв добрих півгодини перед входом, не наважуючись ступити всередину. Аж серце розболілося.

За що? За віщо такі муки? Оці глузи? Чому така ненависть? Що він зробив поганого? Кого розгнівив?

На цей раз у приміщенні капелі Березовський зустрів свого земляка Полторацького Марка Федоровича — директора придворної капелі. Той жадібно розпитував про Італію. Розповів, що тут знають про успіх Березовського в Італії, про тріумф його опери... Звичайно, обстановка

погіршала, справа з академією може затягнутись. Панові Березовському треба буде докласти зусиль... А покищо, на думку Полторацького, слід поступити до капелі і, звичайно, диригентом... Хай Максим передасть знання, хай підніме своїм генієм творчий рівень петербурзької капелі. Тим паче, що співаки в капелі — земляки. Працювати з ними буде легко...

Марко Федорович сказав, що поступиться навіть своїм місцем. Аякже, перший академік музики в Петербурзі! Це ж історична подія! І хай Максим Созонтович не відмовляється...

Приголомшений люб'язністю директора, Максим тільки розводив руками. Після чиновницької черствости і грубости приємно відчувати увагу й шанобу культурної людини. Так, погоджувався Максим, треба трохи попрацювати в капелі. Бо справа з академією затягується, а грошей на прожиття немає. Та як це оформити?

Полторацький зітхнув і сумно мовив:

— Треба, дорогий друже, плюнути через плече, заплющити очі і зайти до кабінету управителя. Він тут єдиний господар. Позбавив навіть мене всіх прав. Не можу ні домовлятися із співаками, ні запрошувати... усе він, тупий німець. Тупий і дурний як пень. Але нічого... Ви — академік... Він з вами інакше говоритиме, ніж зі мною. Ідіть. З Богом...

Управитель у напудреній перуці сухо вклонився Березовському, запросив сісти і, на превеликий подив, зажадав документів. Уважно вичитував диплом академіка, потім документ про обрання Березовського почесним членом Міланської та інших академій Італії. Про те, що його ім'я викарбувано золотом на стіні Болонської академії поряд з іменем Моцарта...

— У нас немає для вас місця, — мовив нарешті і відсунув документи.

Запала тиша. Управитель дивився під стіл, а Березовський — на нього, на тупе м'ясисте обличчя. Відтак вийшов.

ХІІІ

Другого дня Максим завітав до Паніних. Старий граф, що дуже подався за ці роки, зігнувся, посивів, розплакався, уздрівши Максима.

— Батеньку мій, Максиме Созонтовичу... Нарешті, голубе, дочекалися тебе... Хоч я дочекався! Граф Розумовський так і не побачив тебе... Сідай, ой, не знаю, де й посадити нашого академіка! Та дай я тебе поцілую... Молодець... Тільки в тяжкий час ти приїхав, голубе... Сідай, си-ну... Коли дійшла звістка про надання тобі звання і успіх твоєї опери, то цариця, замість того, щоб радіти, мало не збожеволіла. Отак, голубе мій... Вона плюндрує Україну, хоче стерти з лиця землі Запорозьку Січ, а тут отака для неї халепа: українець покорив своїм генієм Італію! Ох, як гукне її імператорська величність: хто послав того хохла... Ну, донощики і нагадали: Панін доклав своєї руки... А тут я і так був у опалі, бо хвалив Петра ІІІ за доброту... Так вона... — Голос Паніна затремтів. — Вона при всіх назвала мене дурнем і злодієм...

І граф знову заривав.

Розгублений Максим утішав старого.

— Нічого, — витирав сльози граф. — Я, чесний російський дворянин, не залишу тебе в біді, голубе. Не залишу... Розповідай про свої наміри. Де був? Що тобі казали?

І Максим розповів про перші сумні дні перебування в столиці.

— Академія — то складна річ, — хитнув головою граф. — Тяжкі часи настали для України... А от влаштуватись у капелю допоможу. Підніму весь Петербург... Є ще чесні люди в Росії. Та й не помирати академікові з голоду в столиці... А матимеш сяке-таке жалування, зможеш тримати в осаді і Потьомкіна, і люту царицю...

Через кілька днів Максима Березовського — акаде-

міка і „другого композитора віку” — після Моцарта — було зараховано позаштатним співаком придворної капелі з жалуванням чотириста карбованців на рік...

XIV

„Зацний лицарю України, сину наш, низько вклоняються тобі глухівські земляки і віншують на землі слов'янській.

Отримали листа твого, Максиме, і надсилаємо трохи грошей з церковного приходу, — хай Бог прощає і розрішає, бо в маєтку твого батенька вже нічого не візьмеш: півроку тому відсудив ваш хуторець і землю той же розпроклятий ненажерливий генерал Бурдеев, хай земля під ним западеться, і щоб він подавився нею!

Отакі наші кепські справи.

Дорогий Максиме, я довго мислив і прийшов до думки, що не треба тобі оббивати пороги сенату, батько твій на це потратив шість років. Краще, Максиме, дбай про задумане. Клопочи перед царицею, аби дозволила музичну академію на Вкраїні.

Та й напиши, коли їхатимеш на Україну, — весь Глухів хоче стрічати тебе, преславною земляка свого, і тоді хай лусне генерал Бурдеев.

Пиши про свої клопоти й удачі і не суши голову над утраченим, бо сум точить серце, мов шашіль. Бог дає, Бог і забирає, і ніколи той, що грабує, краде, одбирає, привласнює, не буде щасливим та спокійним, і всі вони, грабителі та здирники, ненависники і хулители наші, поздихають, згинуть, рано, чи пізно, а наша Вкраїна і ми, її діти, будемо хазяями тут і нині, і прісно, і во віки віків.

Отець Даниїл.

вересня 12 дня, року божого 1774”.

XV

— Зайдеш через три місяці, — не дивлячись на композитора, процідив чиновник з могутніми щелепами і маленькими очима.

— Пробачте, але два місяці тому ви казали...

— Хочеш, щоб я покликав швейцара? Він тебе швидко випровадить.

Знову Березовський на вулиці. Висока постать його зсутилась, аж згорбилася. Стоїть Максим, не знає куди йти. І хочеться піти в трактир і випити кварту, заглушити біль оковитою, щоб зашуміло в голові і забулося все на часинку...

Ні, то не годиться. Та й пити він не вміє...

А може, поїхати на Україну? Грошей немає. Іти пішки? Що ж він значитиме там без школи, без академії? Та ще й без власної хати? Для чого вчився двадцять літ?

Стоїть Максим. Не знає, куди йти... Був зранку в капелі. Навіть узяв скрипку, яку привіз з Італії. Хотів дещо продемонструвати під час репетиції, але новий диригент Раупах грубо мовив, що послуг Березовського поки не потребує і взагалі співак він позаштатний, тобто підмінитиме, коли хто захворіє...

А тепер з канцелярії Потьомкіна його вигнали... Кілька разів пробував зайти до самого князя, та дарма: швейцар і близько не пускає. Позирне на скромненьку шинельчину Максима і зачинить двері перед носом.

Мжичить... Сіра пелена дощу. Мряка над Петербургом.

Іде спроквола Максим. Похнюпив голову. Футляр зі скрипкою в руці — нікому та скрипка не потрібна. Ось воно як. Не потрібні нікому його пісні. І він, мабуть, не потрібний нікому. Чи не так?

Ой, у полі вітер віє,
А жито половіє...

Пісня, тиха і ніжна, рідна і замріяна, лине мов з неба. Зупиняється Максим. Вірить і не вірить. Може, йому вчувається?

А козак дівчину
Та й вірненько любить,
А зайнять не посміє.

Співають двоє. Он сидять на риштованнях, прилаштувалися під верхнім помостом. Обое чорновусі, кругловіді, обляпані чамуром. Муляри. Притулилися спинами до стояків, замріяні погляди, душевний спів... А інші слухають.

Ось вони, діти України. На чужій роботі.

І враз Максим підбігає до стояків, до риштувань, що обплели стіни будівлі, хутко виймає скрипку з футляра, смичка, стає в затишку і... вже бринить, квилить дивовижний інструмент. Максим акомпаньює натхненно, радісно, проникливо. Зупиняються перехожі. Швидко спускаються робітники з риштовань. А він переходить від однієї пісні до іншої, грає далі.

Заплющив очі — перед очима рідна сторона: побілена хата з гострою стріхою, криниця, журавель... Тополі... Мати... Усмішка коханої Христини... Щекавиця... Дніпро... Козаки у червоних жупанах пропливають на конях...

Скінчив грати Максим, а навколо нього людей, людей.

— Добридень, дорогі земляки і всі добрі люди, — вклонився Максим.

— Дай Боже вам здоров'я!

— Та й браво граєте!

— Та все по-нашому...

— Дай Боже вам, пане, доброго здоров'я...

— І дітям вашим, коли вони є...

— Немає дітей, — одповів Максим і зітхнув.

— То будуть, — весело мовив чоловік у високій смушевій шапці.

— Авжеж будуть. Такий молодий та гарний пан та до людей привітний.

— Та ще й земляк!

— Атож... І такі в нас є, бач... Не тільки голота та панство...

— Шкода, що тепер мало письменних, — мовив дідусь, що стояв, зіпершись на величезного заступа. — Колись були школи в кожному селі, то всі грамоти знали. А тепер і школи перевелись, і нашим людям не до науки... Ось бачте, пригнали сюди на каторгу...

— Ой, пригнали, — зітхнув натовп.

— Ей, людоньки! Киньте журитися... Попросимо краще пана добродія, хай ласкавий буде та заграє нам якоїсь веселої...

— Атож... Просимо вас, — і натовп шанобливо вклонився композиторові.

Він усміхнувся — які милі, рідні, прості обличчя!

Схвилюваний, збентежений увагою земляків, зігрітий теплими щирими словами, Максим налаштував скрипку — і пішли навприсядки молодики, задріботили каблучками дівчата, закружляли у веселому танці Максимові земляки, незважаючи на мряку, на важку втому.

Од Києва до Лубен
Посіяли конопель...

До сутінків грав на скрипці Максим. Веселились люди, співали, танцювали, згадавши свій край, рідне село, вечорниці, тихі українські вечори... А потім усі юрмою провели славного музику до трактиру на Пряжці.

Максим розповів про себе, що думає робити, й одразу відчув, як ці прості люди — грабарі, теслі, мулярі, каменярі, зброярі щиро прийняли до серця все його життя, сердечно вболівали за його долю.

А скільки ж вони самі знають пісень, дум, гаївок, петрівок, колядок! Це ж з їхньою допомогою Максим звершить величну картину свята на Йвана Купала в опері „Марія”.

Радісний, збуджений прийшов Максим до своєї тіленької кімнатки з одним віконцем, що виходило до каламутної Пряжки.

Другого дня прокинувся надзвичайно рано, випив унізу, в трактирі, чаю й одразу побіг до своєї кімнати.

Відчував незвичайний потяг до праці.

Весь день перекроював свою „Марію”, посилював картину свята на Івана Купала та сцени на Запорозькій Січі. По обіді якось раптово прийшла увертюра до „Пугачова”. Потім несподівано загриміла арія Гонти перед його стратою... Лише під вечір узяв скрипку, щоб програти написане. Та згадав, що його чекають на Фонтанці, де збираються щосуботи земляки з України погомоніти, тихо поспівати, згадати рідний край, і почав хутко одягатися.

Його справді чекали. Хлопці й дівчата в подертих свитинах, перелатаних чоботях, підперезані вервечками, чоловіки й молодичі, діди — змучені, виснажені працею, але в очах кожного — цікавість, очікування чогось радісного, рідного...

„Неначе ждуть зустрічі з матір’ю чи з батьком”, — подумав Максим і повів смичком по струнах. Полинула рідна пісня.

Так у ті погожі вечори, з легкої руки Максима Березовського, почалися знамениті пісенні українські вечорниці на Фонтанці. Концерти просто неба. Тільки дощ заганяв людей до трактиру.

XVI

— А яких, Андрюхо, він співає пісень?

Потьомкін намагався не дивитись на донощика, п’яничку-морданя з мокрим масним обличчям, сивою щетиною на щоках і обвислою слинявою губою.

Князь гидував, але що вдієш, коли ніхто путній не йде в донощики, підслухачі, фіскали... Доводиться, хочеш не хочеш, вербувати всіляку погань, користуватися послугами різних покидьків, п’яниць, мерзотників. Добре, хоч є одна перевага: всі оці паскуди ненавидять розумних людей, а тому дуже пильні, спостережливі... Як і оцей Андрюха Косоглаз.

— То яких пісень?

— Малоросійських, — облизався Андрюха. — Самих малоросійських пісень. Крім них, ще грає якихось закордонних...

— Італійських?

— Не знаю, ваше...

— Що іще?

Донощик знову облизався, наче його мучила спрага, потер сиву щетину.

— Записує на папері од людей пісні. Теж малоросійські і крамольні. Про якогось Морозенка... Про Байду, видать, грабіжника і злодюгу, бо дуже радів Березовський, коли записав. І навіть, ваша світлість, про вбивцю Гонтю записував... Істинний Бог... Сам чув...

— Не пам'ятаєш слів?

— Винуватий...

— Далі!

— Каже, щоб інші співали.. Командує ними.. Отак вимахує рукою... А ті хохли і справді співають за ним... А народу збирається — пів-Петербурга, наче армія яка... Пани приїждять у каретах... Навіть... Навіть... граф Панін слухав той мужицький концерт... Подарував сто червінців...

— Гм... Ще що?

— Та... І про вас Березовський того... — Донощик зам'явся, червоні очі забігали по підлозі.

— Давай, давай, Андрюхо, — заохочував Потьомкін. Він уже дивився на фіскала з цікавістю, забувши про гидливість.

— Цей бунтар Березовський скаржитесь людям на... на вас, ваше високо...

— Та швидше кажи!

— Що ви, буцімто, не приймаєте його і не читаете його прошення до вас і до цариці...

— Умгу, — Потьомкін нагнув голову, пригадав, що йому доповідали вже про листа Березовського, того самого, який написав в Італії оперу, отримав звання академіка і тим дуже розгнівив царицю.

— Гаразд. Слідкуй, Андрюхо, і далі... Більше сиди у трактирі. Я забороню всі ці збіговиська на Фонтанці... То Березовський, мабуть, сидітиме у трактирі. Там співатиме... Іди...

Фіскал не йшов, огинався.

— Ага, жалую тобі тридцять карбованців. Скажи Федорові, хай видасть і запише.

Донощик вийшов, а Потьомкін зателенькав у дзвінок. Забіг ад'ютант.

— Обер-поліцмайстера!

За півгодини Потьомкін бігав по кабінету, шпетив виструненого генерала:

— Що за непорядки! Уже в Петербурзі, столиці імперії, завелася справжнісінька Січ! На Фонтанці! Що це таке?! До півночі співають малоросійських пісень, збуджують свою уяву, згадують старовину, танцюють! Співають навіть про Гонтю! Чого доброго, ще й про Пугачова почнуть співати! Базикають про якісь там утиски, злигодні, забуваючи про високу милість цариці... Заборонити! Розігнати! — не стримався і закричав на весь голос Потьомкін. Потому спокійніше додав: — Беріть один полк солдатів і добре побийте нагаями отих співаків та танцюристів. Випоріть їх, затопчіть у болото! Хай тільки не чіпають Березовського і панів, що з'їхалися послухати пісні.

XVII

„Ваша імператорська величність! Малоросія славиться дивовижно прекрасними піснями — унікально поетичними, музикальними, багатими інтонаційно і взагалі найкращими з усіх відомих нам пісень. Малоросіяни дуже співучий народ, один з найспівучіших у світі, я переконався в цьому в Італії, де...”

— Хам! Лайдак! Репаний хохол!

Потьомкін не знаходив собі місця. Бігав по кабінету, мов ошпарений.

А його і справді прямо вколов початок листа Максима Березовського до Катерини II.

— Бандюга який! Ич, носиться з тією хамською Малоросією. „Славиться”, „найспівучіша”... „найкраща”... Я тобі покажу... Ти у мене заспіваєш!

Князь обурювався: він доклав стільки зусиль, щоб підкорити український народ, убити в ньому гідність, гордість, вільнолюбність, і раптом якийсь Березовський осмілюється писати цариці про пісенність малоросіян...

— А що ж далі він наплів? Це ж тільки квіточки, а ягідки, — Потьомкін сідає за стіл, продовжує читати, — ага, — он що — музична академія на Україні...

Гримнув кулаком по столу. Хотів вилятись, але нараз замислився. Чомусь згадалися школи Рум'янцева.

— А ти диви, — потер вузького лоба князь, — думка непогана... Той хитрун, блюдолиз і злодій Рум'янцев зажив-таки слави мецената на тих музичних школах, що постачали співаків у церковні капелі... Еге, йому і в церквах „многая літа” співали, і всі розхвалювали його, і Петербург він постачав співаками... А чим я гірший? Чому б і собі не стати меценатом? Усе-таки академія.. І за кордоном, в Італії, гм, говоритимуть. А потім так і лишиться академія Потьомкіна! Тільки відкрити її треба не в Києві, а десь... ближче до моїх маєтків... Хоча б у Кременчуці... От-от, саме в Кременчуці. Захотів розважитись — викликав співаків, а то й співачок... непогано... — Потьомкін гукнув ад'ютанта. — На завтра, до сніданку, запросити академіка Березовського!

...Другого дня, розбризкуючи багнюку, до скромного трактиру на Пряжці підлетіла трійка гнідих. З розкішної карети вистрибнув молодий стрункий ад'ютант. Розпитавши господаря, загримів дерев'яними сходами на антресолі, чемно постукав у номер академіка Березовського.

А Максим не спав. Його вразила вчорашня розправа на Фонтанці. Коли троїста музика заграла гопака і кілька молодих мулярів пішло навприсядки, звідкілясь налетіли солдати.

За мить людей було розігнано, а до юрби багатих петербуржців, що споглядали славетні українські вечорниці, звернувся генерал на коні:

— Панове, прошу вас ніколи сюди не приходити і не захочувати своєю присутністю чернь до співання бунтівничих малоросійських пісень. Таке монарше повеління.

Максим тоді оторопів, у нього наче відібрало мову. Ще й сьогодні він не міг прийти до тями. Хіба можна говорити про музичну академію, коли забороняють співати українських пісень на вулиці?..

— Пане академік! — виріс на порозі скроменької Максимової кімнати молодий ад'ютант. — Його високопревосходительство князь Потьомкін запрошує вас до себе не сніданок.

...Повертався із сніданку Максим у чудовому настрої. По-перше, він розповів про вчорашній ганебний випадок на Фонтанці. Князь, попри свій піратський вигляд, теж страшенно обурювався і пообіцяв суворо покарати солдатів за їх грубість, а справу з вечорницями розв'язати у цариці. По-друге, і найголовніше, він підтримав думку про музичну академію. Правда, пропонує її відкрити у Кременчуці... Але це теж чудово... Його, Максима, мають викликати найближчим часом і оголосити указ про створення академії!

...Не відпочиваючи, одразу сів за партитуру „Марії”. Опера, власне, готова, треба лише програти деякі місця, проспівати арію кошового...

Над Пряжкою полинули чарівні звуки скрипки...

XVIII

— Що новенького, князю? — лукаво повела бровою цариця. Від вина в неї виступили рум'янці, пробилися крізь густу пудру.

У спальні імператриці пахло парфумами; весело готіло полум'я в каміні. За вікном біліла петербурзька зима.

— Які в тебе ще думки з'явилися, князю?

— О ваша величність, — Потьомкін, трохи захмелілий, відставив кришталевого келиха. — У мене є блиска думка. Хочу просити вашого монаршого дозволу відкрити музичну академію в Кременчуці. А ректором поставити академіка Березовського...

Катерина вередливо стукнула долонею по столу.

— Ти сп'янів, князю? Чи старієш? Я вже підписала наказ Текелію зруйнувати Січ, а ти хочеш хохлам відкрити академію? І щоб про них говорив увесь світ? І щоб Березовський зрівнявся з Моцартом? Я слухати цього більше не хочу...

XIX

„Все. Кінець. От і прийшов я до краю...”

Максим стоїть біля вікна, за яким по-весняному цвірінькають горобці.

„Немає Січі. Зруйнували. А Січ — це Україна. Немає академії. А академія — це була б душа народу. І як ганебно вчора вигнано мене...”

Не хоче згадувати, але воно лізе на думку: тупа, масна пика чиновника, червоні очиці, важкі щелепи... Може, в стонадцятий раз прийшов Максим учора до Потьомкіна, щоб запитати, чому його не викликають, як обіцяли колись, чому навіть не пропускають до „правителя Малоросії”, чому забороняють збиратися на Фонтанці і чому...

Не доказав. Груба дужа рука схопила його за комір, штурхонула до дверей. І... — як ослаб за довгі місяці чекання!.. — він упав... Його штовхнули ногою. Як собака! Його, академіка, чие ім'я викарбувано на стіні Болонської академії поряд з іменем Моцарта. Його вдарили, як скотину. І він викотився за поріг якось по-собачому... О мамо, де ти? Де батькова шаблюка?

Які жорстокі слуги до тих, кого не любить господар! Яка ганьба! Який кінець...

От і все... Далі робити нічого...

Іти пішки на Україну? Жебрати, щоб у земляків краялося серце від того, що їхній академік ходить попідтинню? Та ще й зустріти Христю? Ні! Цього не буде.

Піти до Юрка Ларіонова? Щоб він пальнув з гармати по Петербургу? І такого не буде. Та і Юрко в плаванні.

Отож, досить... Намучився...

Чом це бритва в його руках? Ах, він щойно голився, навіть не помічаючи цього.

Що ж, це дуже добре. Доречно.

Гарна бритва. Як вогонь.

Але ні, спочатку її треба перекласти в ліву руку, правою написати останніх кілька слів. Це те, що зостанеться від нього...

„Все своє майно, сиріч усі папери, ноти з записаними моїми музичними творами заповідаю отцю Даниїлу, священникові церкви Святої Покрови міста Глухова Чернігівської губернії.

Академік Максим Березовський.

22 березня року божого 1777”.

Довго не міг перечитати заповіту, і жовті кола стояли перед очима.

Глянув у вікно, на весну.

Потім прикипів до бритви. Злякано дивився на її лискуче холодне лезо. Навіть відступив на крок.

Та враз відчув, як хтось хапає його за карк, штовхає, мов собаку, ногою. Ніби хоче викинути у вікно... Туди... У річку, між кригу...

— Не руште мене! — крикнув Максим, аж затремтіли стіни трактиру. — Я сам іду... Сам... Іду, іду...

Міцно затиснув бритву в правиці...

Вікно, небо за ним, далекі ліси, весь світ перед очима став червоним-червоним.

Відтак почорнів.

Навіки.

XX

— Ваша величність, академік Березовський... мертвий... Перерізав горло...

Потьомкін стоїть перед Катериною розгублений. Його великі руки трясуться, наче він сам задушив людину.

— Дивак ти, князю, — холодно мовить Катерина. — Очевидячки, він збожеволів, твій академік Березовський. Що ж, Господня воля.

Цариця підводиться, очі стають лютими, маленькими...

— Негайно послати Шишковського на квартиру того самовбивці, забрати всі папери. Всі! Привезти сюди, — і вона вказала цупким пальцем собі під ноги.

За півгодини Шишковський вніс у покої оберемки нотного паперу.

— Вийдіть! — звеліла йому цариця і кивнула Потьомкінові: — Ану переглянь...

Не втерпіла, сама заходилася переглядати ноти. І враз її очі сповнилися невимовного жаху.

— Що?! Опера „Марія”?! Про хохлів? Про запорожців?.. Ось твій ректор академії, — люто подивилася на Потьомкіна. — Дивись... „Хор запорожців”... „Хортиця”... „Арія кошового”. Хай там доспіває свою арію! — вона жбурнула партитуру в полум’я каміна. А це? Це що? „Пу-га-чов”!!! — Цариця підхопилася, дико заверещала: — Все — в огонь! Огонь... Огонь... — Затрясла білими пухкими кулачками, впала в крісло, затіпалася в істеріці.

Потьомкін тремтячими руками кидав папери у вогонь.

XXI

До трактиру на Пряжці підходить чоловік. Високий, могутньої постави. У довгій потріпаній рясі, збитих чоботях.

— Скажи, молодице, — звертається мандрівник до жінки, що виносить з трактиру відро, — тут живе Максим Созонтович Березовський? Академік?..

Молодиця зупиняється, відро падає з її рук...

— А ви отець Даниїл? З України?

— Так, молодице.

— Ой, пізно... Пізно ви прийшли, — вона затуляє долонями лице. — Нема нашого Максима Созонтовича. Ой, нема... Останні дні вони вас часто згадували. Кажуть, заповіли вам усі свої пісні, та цариця все те одібрала...

Наклали руки на себе Максим Созонтович. І хай прощає їм Господь, бо не винні вони... Довели добру і вчену людину до погибелі. Це всі знають... А скільки людей було на похороні! Весь Петербург зібрався. І добилися, щоб поховали на цвинтарі. І хреста поставили... Бо ж їх довели, нашого Максима Созонтовича... Вічна ж їм пам'ять, — щиро хрестилася молодиця.

XXII

Цвинтар Олександр-Невської лаври.

Весна.

Зеленіє трава. Розпускаються навколо дерева.

Сонце то вигляне з-за хмар, то сховається. Легкі тіні бредуть по землі.

Горбик свіжої землі. Великий, свіжовитесаний дерев'яний хрест...

На камені біля могили сидить отець Даниїл. Шапка його на землі. Торбина. Кварта. Цибулина...

Похилені могутні плечі колишнього січовика, якому — хоч він і був козацьким священиком — більше доводилося тримати в руці шаблю, ніж хреста.

Вітерець куйовдить сиве волосся.

В глибокій задумі отець Даниїл...

Сумно похитує головою. Стиха рокоче його бас:

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти...

К і н е ц ь.

АРТЕМ ВЕДЕЛЬ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА:

Ведель Артем (1767—1806), духовний композитор. Освіту здобув у Київській Академії, музику студіював у Л. Сарті. Керував церковними хорами в Києві, Харкові та ін. Покинув Москву, куди був посланий диригувати капелею всупереч його волі, і став послушником Києво-Печерської Лаври, де далі працював над композицією; згодом мандрував по Лівобережжі. Засуджений як небезпечний для уряду, помер в ув'язненні. Твори збереглися в Київській Академії; найвидатніші — 10 концертів на 4 голоси, 2 — на два хори і тріо.

(„Енциклопедія Українознавства”,
стор. 219. Ред. — проф. д-р В. Кубійович).

I

Хатки білили неприродно, мов намальовані. Біля кожної — по дві-три тополі однакової височини. А ще — криниці з журавлями, гостроверхі клуні, гарні тини. А перед селом, обіч шляху стояли юрми людей в ошатних свитках, кожухах, яскравих жупанах, барвистих хустках.

Люди тримали на чистих вишитих рушниках хліб-сіль і вклонялися. Карети проїздили не зупиняючись.

— Подивіться на цих щасливих людей! — збуджено говорила німецькою мовою Катерина II, звертаючись до двох пруських послів, що удостоїлись високої чести сидіти у розкішному шестимісному царському ридвані, виготовленому за спеціальним замовленням. — Які села! Яка висока культура! І все це — за десять років. Щасливі десять років для Малоросії. Ми зробили малоросів добропорядними хазяями...

— Подивіться, — заохочував у другій кареті французького і англійського послів фаворит цариці Мамонов. — Подивіться, як розквітла Малоросія за царювання матінки-імператриці. Дивно чути базіканину про спустошення і здичавіння цього краю. Нічого подібного. Ви самі бачите... Після того як ми знищили бандитське кубло — оту Запорозьку Січ, — Малоросія розквітла... Подивіться на цих щасливих мужиків, на ті райські хатки, де самому хочеться пожити, спочити душею і тілом...

Англієць поважно кивав головою, француз пильно вдивлявся у віконце на розкішне село, що ховалося за пагорбом.

— Пробачте, мосьє, — озвався нарешті француз, — наші історики пишуть, що раніше кожне село на козацькій Малоросії мало школу. Як тепер?

— О! Тепер шкіл на Малоросії вдесятеро більше! — вигукнув з патосом Мамонов.

Знову степ. Невеличкий спочинок у гаю, на лоні чарівної природи, серед неозорих українських степів, що весніли, парували, дзвеніли сріблястим співом жайворонків, а потім — шлях. Легкий пил за каретами. Вершники. І нове „село"... Ті ж „хатки" — білі, веселі. По дві-три „тополі". „Криниці". Юрми гарно вдягнених людей.

— Дивіться, дивіться!! — вигукував Мамонов. — Це ж — Ельдорадо!

І англієць кивав поважно головою. А француз посміхався: він уже помітив, як од вітру хитнулися парусинові „хатки", а одна „тополя" стояла криво, і, уявляючи, як у Версалі потішатимуться від його розповідей про „розквітлу" Малоросію, вигукував:

— Феноменально!.. Небачено!.. Геніяльно!..

Справді, такого ще не бачили в історії. Та комедія тривала.

Головний її постановник — князь Потьомкін — гарцював на коні і люто шипів на своїх помічників:

— Я вас с... Чому хитаються декорації? Голови постінаю!

Карети щезали за пагорбом, а з видолинка виринали солдати, й одні розбирали картонні, парусинові хатки, тополі, поспішно вантажили їх на гарби; інші грубо зривали з „щасливих" дядьків свитки, жупани, чумарки, кидали на вози, везли в обхід царському поїздові, щоб знову десь серед степу настановити картонне село, одягнути кріпаків у добрий одяг, вишикувати уздовж шляху...

Не знав Потьомкін, що його хитрість розгадають кмітливі послі, і він, фальшивий князь, назавжди увійде в історію, як великий оковамилювач, шарлатан, брехун, творець „потьомкінських сіл..."

Тим часом цариця в доброму гуморі в'їздила до Києва з боку Дарниці. Дніпро ще був скутий кригою. Та за попадливі сановники Києва проклали прямо по льоду тимчасовий дерев'яний міст. А щоб царицю не трясло, міст ус-

телили пахучою глицею. Правда, коли вона вийшла перед Московськими ворітьми з карети, щоб прийняти на атласній подушечці золоті ключі від міста, то спохмурніла і прикусила тонкі злі вуста. Її, царицю, зустрічав невеликий натовп. Вона навіть помітила іронічну посмішку французького посла. А тут ще один з купців-делегатів був кривий. Студент Київської академії, перевдягнений у князя Кия, підніс цариці золоті ключі від міста.

Катерина II посміхалася, намагаючись не дивитись на жалюгідний натовп.

„Не забувають і тут про зруйновану Січ”, — подумала цариця і, передаючи подушечку з ключами Мамонову, щось прошепотіла йому. Фаворит одразу підійшов до намісника Малоросії, височезного, як стовп, фельдмаршала Рум'янцева-Задунайського.

Фельдмаршал, притримуючи рукою срібну шпагу при боці і не вдаючись до дипломатії, рывкнув громовим голосом, яким лякав коней на парадах:

— Я солдат, а не декоратор, вмію брати ворожі міста, а не прикрашати їх плахтами і хустками!

Бліда од гніву цариця, вдаючи, начебто нічого не чула, сіла в позолочену карету. Загарцював кінь під Потьомкіним, що побагровів по самісінькі вуха: згадку про декоратора він сприйняв на свій карб.

Люди перешіптувалися.

„Хам і дурень, — думала цариця про фельдмаршала. — Свиня, треба буде його загнати подалі, щоб пам'ятав...”

Розкішний поїзд рушив у напрямку Києво-Печерської лаври — там цариця мала слухати хор Київської академії.

II

Будиночок Веделів — під самісінькою горою. Це — остання хата на шляху до Хрещатицького урочища...

Вікна виходять прямо на Дніпро, а просторий, гарно оздоблений ганок упирається в зелені хаші гори.

Нижче — велике подвір'я, захарашене новенькими возами, колесами, дубовими та липовими колодами. Пахне сосною, свіжими стружками.

Господар Лук'ян Ведель — відомий на весь Поділ колісник — саме обтесував пружне, нагріте на вогні обіддя, коли з воріт почулося задерикувате:

— Здоровенькі були, куме!

Лук'ян, тримаючи у зубах два дерев'яні цвяхи, кивнув головою, щось промимрив.

— З суботою святою будьте здоровесенькі!

Лук'ян мугикнув.

У двір поважно ввійшов кум Опанас Кнюх — рудий, веселий швець, у синьому сукняному жупані, смушевій шапці, наваксованих чоботях. Лук'ян помітив, що кум притримує кишню шароварів, усміхнувся в чорного вуса, вийняв одного цвяха з рота, вправно загнав у отвір на ободі.

За кумом упливла кума — огрядна молодиця в білій святковій свиті, жовтих чоботях, а на голові — розкішний малиновий очіпок, пов'язаний тонкою барвистою хусткою, що двома кінцями спадала на спину. Кума несла щось загорнуте в білосніжний рушник.

— Оце так, куме Лук'яне, — голосно промовляв Кнюх, — свята субота, люди царицю зустрічають, а ви...

Лук'ян сердито виплюнув останнього цвяха і насупив чорні брови:

— А бодай земля під нею запалася! Щоб я ходив її зустрічати — тьху!

— Те-те-те, куме, який ви гарячий та сердитий! — Кнюх витирав спітнілого лоба: весняне сонечко припікало, а жупан добрячий.

— Ой, гості дорогії, заходьте до господи, — озвалася з ганку синьоока Веделиха, що саме вихопилася на голося. — Ласкаво прошу... Старий, та кидай своє ремесло. Вже й обідати пора.

Відтак почулося голосне чмокання — молодиці віталися. Веделиха, пропускаючи до господи куму, ревно окинула поглядом її жовті чобітки на срібних підківках.

Гості роздяглись і пройшли до чепурної світлиці.

— А де ж наш хрещеник? — пригладжуючи руді вуса, запитав Кнюх.

— Та... ото ж десь, царицю і зустрічає, — відповів Лук'ян. — Казав, що їхній хор співатиме „Многая літа”.

— Ого! Он куди наші пішли! — підняв Кнюх догори заскорублого пальця. — Самій цариці співатимуть!

— Сього літа академію кінчає, — мовила Веделиха.

— Великою людиною стане! — кивнув Кнюх.

У світлиці було прохолодно. Господар заздалегідь вийняв одну раму, і чисте, напахчене ароматом весняних квітів та приємною вологістю дніпрової води повітря сповнювало приміщення.

На столі запарувала печеня, з'явилася смажена качка, обкладена моченими яблуками, заблищали карафки та куманці з медом, наливками, слив'янкою та аличівкою. Кум додав і свою пляшку.

В цей час прийшов і Артем.

На якусь мить усі стихли — мимохіть замилювалися ставним, трохи сухорлявим юнаком, що шанобливо вклонився гостям.

Хлопець був збуджений — блідувате вродливе тонке лице вкрите ніжним рум'янцем: чорні очі блищать радо; вологі, малинові, як у дівчини, уста усміхнені.

У руці — шкіряний футляр зі скрипкою.

Артем ходить у „філософах”: закінчує Київську академію. Але він має прекрасний голос, і його вже наставлено регентом хору.

— То як там? — весело запитав Кнюх. — Зустрічав царицю?

— Зустрічав. Ми співали, мабуть, дуже гарно, бо цариця була рада.

Артем обережно поклав футляр на канапу, зажестикюлював руками:

— Співали „Вірую”, „Многая літа”, „В садах Твоїх, о Боже” і, і... — Артем враз почервонів, зам'явся, потім тихіше додав: — ...і мої два хори... теж... виконали...

— Он як! — скрикнув Кнюх, який нічого, власне, не второпав.

— Артемових пісень співали, — пояснив статечно Лук'ян.

— Ага! — кивнув кум. — А що ж цариця?

— О, а вона, тая цариця... аби ви тільки побачили. Така гарна... У золоті та брильях! Така поважна і біла, як паляниця. І вельми ласкава, ну така люб'язна! Похвалила мене і... і подарувала срібного карбованця!

Він шаснув рукою в кишеню сюртука, хотів витягнути й показати царициного карбованця і раптом замовк, знітився. Ніхто не виявляв ніякісінької радості чи захоплення. Навпаки. Зависла тиша. Неприємна, нікова. Батько сперся ліктями на стіл, замислено видивлявся на Дніпро. Хрещений батько посмикував руді вуса і невдоволено хмикав. Мати переставляла карафки та куманці, хоч цього й не треба було робити. Тітка Устина зітхала й охкала.

Рука Артема так і застигла в кишені з затиснутим карбованцем.

— Так то воно так! — тягнув кум. — Подарувала, значить, срібного... Щедра цариця, дуже щедра... бий її сила Божа!

— Бог з нею, давайте краще вип'ємо, — мовив похмуро батько і почав розливати у келишки мед, а жінкам налилку.

Стало якось сумно, наче на поминках.

— Пригощайтесь, пригощайтесь, беріть усе, що на столі, — припрошувала Веделиха.

Лук'ян і Опанас випили по третій, охмеліли. Артем сидів мов засватаний — майже нічого не їв.

— Роз'їжджає, значить, — мовив нарешті Кнюх. — Ич, сучка, Січ зруйнувала, а тепер катається в кареті по Україні, наче по своєму...

— А ти, сину, — мовив нарешті Лук'ян до Артема, — не дуже повзай перед царями... Вони нас за бидло мають. Не забувай, що ти козачого роду.

Артем спаленів.

Кнюх стукнув кулаком по столу, по тому швидко вихилив свого келиха.

— Таки так, козаку не гоже милостиню приймати.

— Ось годі вам, розбунтувалися, — мовила Веделиха. — Їжте та пийте...

— А що нам тепер залилося — пити та сльози лити, — і Кнюх знову перехилив келишка.

— Зате маємо картонні села і церкви, — осміхнувся гірко Лук'ян. Цілий місяць вирізували на Подолі хатки та криниці. А Потьомкін понаставляв їх у степу: дивіться, мовляв, яка вона стала, Україна...

— Охо-хо! — зітхали жінки. — Цариця небесна, спаси і помилуй!

Кнюх відклав дерев'яну виделку, витер вуса і затягнув тужної пісні, яку одразу підхопив і Лук'ян:

Ой наш Харко, Харко-батько,
Все п'є та гуляє,
А вже ж москаль Запорожжя
Кругом облягає.

До могутніх чоловічих голосів додалися ніжні жіночі — сумні, мов квіління чайок. Бентежна пісня затріпотіла над Подолом, хвилюючи перехожих.

Ой поїхав Харко-батько
Попросить цариці,
Щоб віддала степи й луки
По прежні границі.

Артем ще не чув цієї пісні. Скільки то він пам'ятав, записав пісень од матері, батька, хрещених своїх, сусідів — а такої і не чув... Пісня краяла юнацьке серце... Йому було соромно за своє дитяче захоплення царицею.

„Вона ж нівечить наших людей, весь народ, а я співав „Многая літа” їй, ще й старався, щоб усі співали гарно, в лад. Розважав”.

„Не на те я, Харку-батьку,
Москаля збрала,
Щоб я тобі степи й луки
Назад віддавала”.

Срібний карбованець нестерпно пік долоню, наче Артем тримав розпечену жарину. Як він міг прийняти тую милостиню? Наче якийсь жебрак... А що треба було робити? Хтозна... Так незручно перед батьками. Начебто він, Артем, їх образив. Уперше вони поглядали на нього з таким докором. Уперше... Бо його знав увесь Поділ і Київ за співи, а батьки тішилися ним. І ось... Забув, що сам — з козачого роду...

Артем устає з-за столу, підходить до прочиненого вікна і жбурляє якнайдалі, в дерезу, клятого карбованця... Зблиснуло срібло на сонці, і з кущів знявся табунець горобців.

...Та тече річка, невеличка,
заросла лозами,
Та заплакав Харко-батько
Дрібними сльозами...

III

— Відставить! Що це за співи? Наче три дні не їли! Треба так співати, щоб мерці прокидалися в могилах. Щоб аж гриміло!

— Пробачте, ваше превосходительство, але ж тут саме адажіо...

— Що? Дурниці! Не годиться!.. Ось як треба співати...

І губернатор Москви, товстий, череватий генерал-аншеф Єропкін хвацько підвівся з крісла, змахнув кулачиськом і заревів:

Солдатушки, браво-ребятушки!
Где же ваши жены-ы?

Співати він не вмів, голосу й слуху не мав, але горлянка була, як труба, і ревів генерал, мов бугай.

Капельня понахилили голови, задні — хихикали.

Диригент Артем Ведель, постукуючи паличкою об пюпітр, терпеливо чекав, доки генерал скінчить і вигукне:

— Отак!

— Пробачте, ваше превосходительство, — спокійно мовив Артем. — Ви проспівали солдатської пісні, але ми не солдати, а співаки, і співаємо церковних...

— Припинити розмови! — гаркнув генерал-аншеф, витріщаючи очі, бризкаючи слиною — він сердився: — Підібрати треба такої пісні, щоб тремтіли стіни собору, коли співатимете. Починай!

Артем повернувся до пюпітра, хутко переглядав ноти.

Ні, таких пісень, звичайно, немає. Все — мелодійні, сумовиті... Його, Артемові, пісні теж величні і широкі, без барабанів і грому.

Та враз Ведель відклав ноти, оглянув капелян. Усі з України. Коли його, Артема, призначили у Москву диригентом, він зібрав своїх земляків. І Артем щось зашепотів, відтак змахнув паличкою.

За світ встали козаченьки
В похід з полуночі...

Співали лише баси і баритони, пісня справді гриміла під склепіннями губернаторського палацу.

Генерал-аншеф сидів у кріслі, помахував у такт кулаком і постукував ботфортами, від чого гула дерев'яна підлога. Густо напудрена перука сповзла набік. Пісня, видно, подобалася Єропкіну, але наприкінці він спохватився:

— Стоп! Що за Марусина! Це — по-хохлацькому Ді-Марію так нарікають?

— Ні, ваше превосходительство, Марусина — це дівчина, що чекає козака з походу.

— Відставить про козаків... Давай божественних... Щоб на завтра підготував мені дві пісні церковні, але громогласні!

І, махнувши рукою, Єропкін поспішив геть.

Єропкін над усе любив церковний хоровий спів і... пожежі. Півдня навчав співаків, а півдня — муштрував пожежників. Без пожеж Єропкін не міг прожити й дня, і за попадливих чиновників на втіху генералові частенько підпалювали якісь сараї чи старі паркани. Тоді Єропкін священнодіяв, особисто командує пожежниками.

Тож товстий генерал був до вподоби московським хлопчикам і московським письменникам та просвітителям. Ще б пак! Москва була під особливим наглядом цариці. На Москву свого часу йшов Омелян Пугачов. Тут, після епідемії чуми, вибухло повстання, і москвичі вигнали геть усю царську адміністрацію. Тут убито ненависного народові архієпископа Амвросія. У Москві жив і неугодний цариці письменник та книговидавець Новиков, що виступав проти кріпосництва. Мешкали тут і вельможі, які попали в немилість до цариці, — князі Трубецькі, Долгорукови, Голіцини, Татішеви, Черкаські, граф Орлов. Більшом на оці Катерині був московський університет, що його очолював Херасков...

До Єропкіна губернатором був підступний німець граф Брюс. Він суворо контролював університет, видавництво Новикова, зібрання опозиційних дворян, переслідував вільнодумців. Тому передова інтелігенція радісно зітхнула, коли на зміну Брюсу прийшов пришепелуватий Єропкін, що захоплювався співами і пожежами.

Правда, про університет він якось сказав:

— Сіє заведеніє добре було б підпалити, але нема указу.

Більше Єропкін університетом не цікавився. Заповзято гасив пожежі, ревно опікував хорове мистецтво та ще ловив бродячих попів, аж поки закував у кайдани і без того обвішаного залізними ланцюгами відомого юродивого Захарія. Довелось втручатись цариці і визволяти ні в чому не винного релігійного фанатика.

Словом, інтелігентам Москви Єропкін подобався. Він був аж надто дурний, щоб заважати передовим людям Москви у їхній діяльності.

Та Артем Ведель ненавидів генерал-аншефа усім еством, проклаинав той весняний день минулого року, коли йому довелося диригувати академічним хором перед царицею. Її „висока” милість, увага, похвала на адресу юного регента магічно вплинули на ректора академії, митрополита і сановних осіб Києва, і після закінчення академії

Артема Веделя було призначено керівником московської капели... Гаряче взявся Артем за роботу. Об'їздив села і міста України, набрав співаків. З ним поїхали і чотири випускники академії. Серед них — побратим Петро Турчанінов, веселий, товариський, що також складав пісні і гарно співав.

Перші місяці у Москві велось добре. Він, Артем, довів хор до вищої досконалости. Та й працював над своїми піснями, концертами, кантами. Йому було надано звання підпоручника, платили непогані гроші. Та ось на капелу звернув увагу новий губернатор Єропкін, і життя не стало.

— К бісу твій мелодизм, — кричав Єропкін на Артема. — Від нього мені спати хочеться. Чим голосніше, тим краще! І щоб усі — в один голос.

— Це неможливо, — намагався пояснити Артем меценатові. — В один голос співають лише п'яниці.

— Не твоє діло! — гарикав генерал. — Виконуй наказ!

Вразливий Артем боляче переносив окрики, повсякчасну грубість тупого солдафона.

Ось і зараз Артем, відпустивши капелу, сидів у кріслі знесилений, приголомшений. Ніжний душею, вихований богобоязливими батьками в дусі найщирішої поваги до людини, Артем тяжко переживав насилля губернатора. Вперше відчував на собі таку наругу і не знав, що робити.

Підійшов Петро Турчанінов, теж засмучений. Білявий чуб Петра спадав на лоба, затуляв очі.

— Не журись, Артеме, — опустив руку на плече побратима.

— А що... що робити? Ти можеш порадити?

— Можу!

Артем стрепенувся, уважно подивився на друга.

— Є вихід, Артеме. І дуже простий, — говорив далі Петро. — Ти відпускаєш мене до Києва. Скажімо, шукати нових співаків для капели чи щось інше...

— Так-так... Басів і баритонів з могутніми горлянками для Єропкина...

— Правильно! А я в Києві поклопочу, щоб тебе випросили назад... Повернули...

— Друже, — Ведель рвучко обійняв Турчанінова. — Який я тобі вдячний!

IV

— Генерал запрошує вас, пане підпоручнику!

Артем Ведель підводиться з крісла і йде до широко прочинених дверей.

„Знову генерал, — тривожні думки снуються в голові композитора. — Ніякої різниці. Тільки й того, що це — в рідному Києві. А які коники викидатиме цей генерал?.. Боже мій! Чому мистецтвом керують солдафони? Щоб таки доконати його? Очевидячки... Якої заспіває мені цей меценат? Чи не проміняли ми з Петром шило на швайку? А втім, це вдома, на своїй землі...”

Артем ступає у кабінет командира корпусу генерала Леванідова й одразу завмирає: назустріч іде... Єропкін. Ні, не зовсім Єропкін, слава Богу, трохи худіший, ще й посміхається, чого ніколи не робив генерал-аншеф.

— Що, підпоручнику, гіркий хліб у Єропкіна? Чув, чув. Сідай, хлопче.

Артем сидів у кріслі, а Леванідов ходив по просторій світлиці.

— Якщо тебе Єропкін зробив губернським секретарем, тобто підпоручником, то я жалую тобі звання поручника з більшим жалуванням.

— Дякую, ваше превосходительство! — тихо зітхнув Артем... Знову милостиня? Але що поробиш, коли він, генерал, утримує хор... Біс з ним...

— Набиратимеш до хору солдатських удів, солдаток та міщанських дітей. Така думка у мене.

— А з сіл?

— Можна, тільки менше.

— Може бути навпаки, — зауважив Ведель. — Нам треба гарні голоси, а вдови можуть і не вміти співати.

— Гаразд, дозволяю підбирати і на селах.

— Тоді прошу, ваше превосходительство, коли буде потреба, — викупляти кріпаків.

— Це ж для чого? — скривився Леванідов.

— Звільнений селянин співає дуже гарно, з піднесенням, знає, що завтра йому не йти до пана. Вільна людина і співає, як вільний птах.

— Добре, — промимрив Леванідов, відвертаючи погляд. — Аби хор був добрячий.

— Буде, ваше превосходительство!

— Роби, як вважаєш за краще, але хор має бути найкращий не тільки на Україні, а й у всій Росії...

Артем усміхнувся. Він розумів: Леванідов хоче втерти носа Єропкіну і навіть петербурзьким меценатам. Його, мабуть, допікає слава петербурзької капели.

А втім, це не так уже й погано, що генерал забажав прославитися знаменитим хором. Можна підібрати добрих співаків.

Незабаром до Артема Веделя прибули майже всі співаки московського хору: цариця змушена була зняти Єропкіна, бо він став посміховиськом Росії; замість нього прийшов губернатором князь Прозорівський, який не любив ані співів, ані пожеж.

Гарних співаків Артем понаходив на Куренівці, Приорці, у Вишгороді, Броварах, Віті Поштовій та інших селах.

Цього чорноокого музику, ласкавого, уважного, добре знали по навколишніх селах.

Невдовзі надзвичайна новина облетіла Київ: у неділю на Щекавиці виступає хор генерала Леванідова.

Люди зібралися з усього Подолу, Куренівки, Приорки. Приїхали селяни з навколишніх сіл — побачити й почути своїх. Поприходили навіть сановники, священики, багатії з Гори.

На передній лаві сидів сам Леванідов, якого Артем так і не міг ублагати, щоб на концерт привели з казарм солдатів.

— Їм треба не пісні слухати, а до гарматного реву звикати, — сказав генерал. І ніякі умовляння не допомогли. Навіть те, що має виступати солдатка, дружина Незовибатька, який служить тут же, на Подолі.

Артем змахнув своєю чарівною паличкою, і пісня вдарилася гарячою бентежною хвилею в тисячний натовп.

Їхав козак за Дунай,
Сказав дівчині: „Прощай”...

Слова були рідні, знайомі, і всі завмерли, зачаровано поглядаючи на хор. А він справді був незвичайний, небачений. На помості стояли жінки у керсетках, намисті, у шовкових барвистих хустках. За ними — два ряди чоловіків у легких жупанах, вишитих сорочках. Народний хор. Та ще й почав свій концерт піснею славетного козака-підпала Семена Климовського. Мелодію обробив Артем Ведель, і пісня звучала особливо проникливо, хвилююче.

Постій, постій, мій козаче,
Твоя дівчинонька плаче...

Це співає Надія Незовибатько, чорнобрива молодиця, дружина гренадира, якому Леванідов не дозволив прийти на концерт.

Білих ручок не ламай,
Ясних очок не стирай...

Відповідає Надії молодечий тенор — Петро Турчанінов. Він не відстає од Артема, знову в його капелі та ще й веде сольну партію...

Потім хор ще співав „Од Києва до Лубен”, „Повій, вітре, на Україну” (в обробці Артема Веделя), „Ой, п’є Байда...”, „Ой, на горі та й жінці жнуть”... Виконали і мрійні, мелодійні пісні самого Веделя: „Тайно, тайно образу” та „Призри, призри, услиші мя...”

Хоч пісні Веделя були релігійні, але в них слухачі вчули знайомий відгомін українських дум. Здивовано ззиралися церковники: таке чули вперше — слова божественні, а мелодія — українська, народна, пісенна. А втім, це добре, бо народ сприймає.

Довго гомоніли кияни про концерт Артема Веделя. Невдоволений був лише Леванідов.

— Треба більше божественних пісень, — казав він Артемові. — І менше отих козачих, а то наслухаються твоїх пісень малороси і захочуть знову Січі Запорозької та козацької України! Пора кінчати з цим...

— Але українські пісні дуже багаті і різноманітні за мелодикою, — тихо відповів Артем. — Та й співаки найбільше пристосовані до виконання рідних пісень.

— Хай привчаються до божественних! — категорично мовив генерал.

— Ваше превосходительство, українські пісні і є найбожественніші в світі, — усміхнувся композитор.

Генерал засопів, смикнув локон перуки. Але що він міг вдіяти? Треба змиритися, бо Веделів не густо. Власне, це росте один з найкращих композиторів світу. І скоро скрізь заговорять і про композитора, і про його мецената — Леванідова.

Генерал тішив себе цією думкою і врешті вирішив не дуже заважати композиторові, не бути Єропкіним.

А хор міцнів і ріс.

Зростала і популярність Артема Веделя. Його запрошували багатії до своїх палаців (в одному з них багатий киянин, послухавши виступ самого Веделя, зняв з себе золотого череса і щиро подарував співакові). Та Артем усе частіше влаштовував концерти для простих людей у залі магістрату та на Щекавиці просто неба.

Хоч церковні канти Веделя мали українську народно-пісенну мелодію, священники навперебій запрошували композитора з хором до своїх храмів, аби прославитись його відвіданням, привернути парафіян.

Усе дужче гриміла слава про великого співака, незвичайного піснетворця. Та йому було байдуже до слави. Він творив нові пісні і концерти. Підбирав співаків, невтомно працював на репетиціях, щоб у суботу чи неділю виступити перед людьми, розкрити перед ними красу української пісні.

З Петербурга написав Артемові схвильованого листа земляк Дмитро Бортнянський, уже всесвітньовідомий композитор, який був капельмайстром при царському дворі і не терпів суперників, конкурентів. Артема Веделя він назвав „Моцартом духовної музики”.

Артем Ведель одписав люб'язного листа Бортнянському.

Одного осіннього дня (це було, коли Артем уже побував у Харкові, де також налагодив роботу „казенних класів”), молодий композитор ішов з дому на репетицію до академії.

На майдані побачив юрмище людей, дві шеренги солдатів, у кареті — поважного Леванідова.

З-під важкої, схожої на казан, шапки випиналися білі лоцени перуки. Очі у генерала були холодні, сизі, наче вкриті памороззю. Він давав якісь накази офіцерам.

В руках у солдатів замашні кийки. Щось зачитує фельдфебель. Сумні обличчя навколо.

— Що це? Що... — закалатало серце в Артема.

Він уздрів напівголого, худорлявого солдата, — його руки прив'язували до мушкета. Солдат блідий, злякано озирається.

— Що з ним робитимуть? — ні до кого не звертаючись, спитав Артем.

— Каратимуть, — похмуро відказав якийсь чоловік.

— Боже мій, за віщо? — скрикнув Ведель.

— Не чули хіба, пане, як зачитували: відняв у pana капітана палку, якою той бив бідолаху...

— Жахливо! Нізащо вбиватимуть! Що робити? — нервував Артем.

Та раптом почув:

— Солдата Незовибатька... двісті ударів...

— Як? Це ж чоловік нашої солістки!.. Ваше превосходительство! — Артем підбіг до карети. Леванідов зиркнув одним оком на нього, швидко відвернувся, щось сказав офіцерам... Два поручники підбігли до Веделя, грубо штовхнули в груди. Він ледь не впав. Стояв приголомше-

ний: „Оце такий він, меценат?” Почулися гучні виляски і зойки.

Потім знову:

Ляп! Ляп!

— Помилуйте Христа ради!

Ляп! Ляп — падали киї на голе тіло.

— Пожалійте, браття!

Ляп! Ляп!

— Помилуйте Христа ради!

Артем затулив вуха руками, побіг геть. Але довго йому вчувалося страдницьке „Помилуйте Христа ради”.

— Будь ти проклятий, іроде, сатрапе! — шепотів Артем на адресу генерала. — Убивця!.. Убивця і... меценат. Ганьба... Більше я ніколи не піду до його хору.

Незчувся Артем, як опинився на Горі, біля будинку настоятеля Софійського собору.

Увірвався в покої преподобного Леванди — високого, черствого на вигляд священика.

— Ваше преподобіє! На Подолі генерал Леванідов позвірячому карає солдата. Убиває його... Порятуйте, ваше преподобіє... Ради Христа і святого письма. Поїдьте... Він вас послухає... Хіба можна так свого ближнього нівечити... Та ще й чоловіка нашої солістки.

Отець Леванда підвівся, спокійний і добрий. Осинив хрестом Артема, посадив його.

— Згадай святе писання, сину мій, і п'яту притчу Соломонову: „внімай мудрості моїй і прихили вухо до розуму мого...” Отож, не гарячкуй і давай розберемось...

Довго утішав хитрий Леванда розгніваного юнака і радив їти на репетицію.

— Ніколи! Ніколи більше не ступлю в кляту солдатську церкву!

— Тоді, — зітхнув Леванда, — один путь Бог підказує для тебе: до лаври. У ченці йди, сину мій. У лаврський монастир. Там панує Божий спокій, і мир, і рівність, і чесність та тиха любов до ближнього. Святе братство живе у злагоді, ніхто нікого не ображає, не притісняє. Матимеш

келію, писатимеш церковні канти, прославлятимеш Господа Бога. Бог наділив тебе великим талантом писати пісні... Тож маєш відійти від усього суєтного, мирського, гріховного... Житимеш самотньо, прислухатимешся до голосу архангелів, що нестимуть тобі божественні мелодії на крилах своїх. У ченці, сину мій. Інакше Леванідов силоміць примусить тебе, поручника, служити.

— Я згоден, — рішуче мовив Артем.

І другого дня він розпрощався з батьками, у супроводі Петра Турчанінова пішов до Києво-Печерської лаври, що гостинно розчинила браму монастиря перед славетним композитором.

За високими мурами, товстими стінами заховався Артем від Леванідова, його звірства. Сюди не досягала влада генерала.

Видно, отець Леванда вже все полагодив. Вікно просторої келії виходило на зелене урочище, за яким голубів Дніпро. У келії — ліжко, стіл, на якому акуратно накладено стосик чистого паперу. Атрамент, пера. Полочка з книгами, старими нотами, церковними піснями. Їсти приносить якийсь старий чернець — не треба навіть іти до трапезної.

Ігумен коротко благословив раба Божого Артема і побажав успіхів.

Тиждень Артем лежав, майже не встаючи. Йому все вчувалося благальне: „Помилуйте Христа ради”. Потім голос почав затихати й затихати, аж доки і зовсім замовк.

Тоді Артем сів до столу і за два дні написав у пляні широкого анданте пісню-памфлет „Множества содіянних тобою, окаянный...” Пісня була прокляттям дияволу, сатрапові, іродові, під яким Артем розумів генерала Леванідова.

Через кілька днів цю пісню вже виконував лаврський хор з ближніх печер... І це тішило композитора. Ченці вкладали у пісню свій зміст, він — свій. Ігумен навіть подякував Артемові за пісню, яка виховуватиме у прочан ненависть до „диявола”.

А він творив уже інші мелодії. Не міг сидіти весь час у келії. Хотілося пройтись, погомоніти з прочанами. Перекинутись хоч слівцем. Тим паче, що замислив цілий цикл пісень народних...

Якось під вечір Артем вийшов з келії, пішов до Успенського собору. Знудьгувався за людьми. До нього нікого не пускали — ні батька, ні матері, ні навіть побратима Петра. Не знав Артем, що генеральський хор без нього розпався, а Петро пішов регентом до академічної капели, позабирав туди співаків, і Леванідов страшенно лютував.

Врешті він, корпусний генерал, змушений був покинути Київ: місто клекотіло, вирувало, обурювалося. Всі — і міщани, і ремісники, і церковники, і спудеї, і купці картали Леванідова, який своєю жорстокістю загнав Артема Веделя, улюбленця киян, за товсті мурі лаври.

Скомпромітованого Леванідова перевели до Харкова. Щоправда, в Петербурзі пожаліли свого ставленика, який отак, мовляв, постраждав на вірній службі цареві. Леванідова призначили харківським губернатором...

Не знав сього Артем...

...Біля собору його увагу привернула молодиця в старій свитині та стоптаних чоботях. Вона впала на коліна ще далеко перед собором, палко молилася, плакала.

„Бідна! Що в неї за горе? Треба допомогти”, — вирішив Артем, очікуючи, доки жінка підійде ближче. Та враз, коли вона підповзла уже зовсім близько, до неї хутко підійшов товстий чернець. Його Артем заперімітив одразу: чернець жив з братією у келії по сусідству з ним, Веделем. Та не це вразило Артема: він двічі зустрічав товстуна п'яним.

Чернець набожно благословив жінку, і вона, плачучи, розказувала:

— З-під Вінниці я... Чоловік мій другий рік з постелі не встає... Горе велике... Дітей дрібненьких залишила на свекруху, а сама придибала сюди... Кажуть, треба гроші кинути і свічки поставити перед преподобними Варлаа-

мом, Антонієм, Феодосієм, святим Фомою-хворником і перед усіма святими лаври... Ось я зібрала за рік...

Жінка витягла з-за свити вузелок з грішми.

— От не знаю тільки, де тії святі та преподобні... Може, ви, отче...

— Так, раба Божія, — почув Артем голос ченця. — Давай гроші, я їх розподілю між усіма святими і преподобними, а сама іди молись у соборі святого Успення...

— От спасибі, — жінка цілувала руку ченцю.

Того ж вечора, коли Артем вийшов на годину подихати свіжим повітрям, у келії товстуна почув п'яні крики, пісні, регіт. До келії забігали якісь дівиці — очевидно, перелізли через мур. З'явився і товстун — став тягти Артема до компанії: „Заспіваєш нам, брате!”

— Це ви, брате, за гроші тієї нещасної жінки увеселяєтесь? — з острахом запитав Артем.

— А що, — мовив товстун, — ти ж розумієш, брате; все одно ті гроші пішли б у черево іншим...

„Вони тут просто полюють на людей”, — подумав Артем, йдучи до своєї келії.

Другого дня він розповів про все ігуменові:

— Служителі Бога займаються блудом, пияцтвом... Грабують прочан...

— Що ви, брате, — роблено злякався ігумен. — То все вам так привиділось. Очевидно, якась нечиста сила ходить під вашим вікном... Мана диявола... Я накажу перевести вас до іншої келії — біля дальніх печер. Там є велика кімната...

— Ні, не треба.

Того ж вечора Артем був уже вдома, на превелику радість батьків і Петра Турчанінова, який саме завітав до старих.

— А покищо я напишу цареві Павлу про все... І про звірства генералів, і про фарисейство служителів Бога, і про кріпосництво, яке треба скасувати та дати людям волю, щоб жили вони по закону Божому, в злагоді й добрі, і віддавали кесареві кесареве, а Богові Богове.

— Накличеш біду! — сказав Петро.
— Не можу інакше. Годі. Надивився.

V

Од села до села ходить Артем Ведель. Скрипка у футлярі. Торбина за плечима, де зшитки паперу, каламарчик з атраментом... На весіллі чи на хрестинах пограє на скрипці, погомонить з людьми, запише цікаву пісню.

Більше місяця вже мандрує Артем. Пішла слава про нього по селах. Звідусіль запрошують — одні на родинне свято, інші — на храм, треті — поспівати у церкві.

Та одного дня в село під Охтиркою, де перебував Артем, заїхав загін солдатів. Двоє офіцерів, іменем київського генерал-губернатора Кречетникова, заарештували Артема. Повезли в закритій кареті до Києва.

Не знав Артем, що лебединський писар настрочив доноса в Київ на Артема Веделя, який „усердно записує малоросійські пісні, котрі є крамольними і зело дерзкими...”

Привезли до Києва. Не дали зустрітися з матір'ю — батько помер перед цим, не дочекавшись сина.

А невдовзі прийшов указ і од Павла I.

...Недоумкуватий цар саме бавився зі своїми „дерев'яними гарматами”, коли йому принесли листа від київського композитора Артема Веделя...

Довго читав Павло.

— Що? Скасувати губернаторські посади? Установити віче? Ліквідувати кріпосництво? Геть! Заберіть цього листа! Спаліть... Ні, отут, при мені спаліть... — Цар заспокоївся лише тоді, коли офіцери спалили листа. — Розвійте попіл!

Офіцери виконали наказ.

— Пишіть указ...

За хвилину було складено царського указа:

„Артема Веделя утримувати в будинку для божевільних пристойним чином, але не давати йому ні пера, ні паперу, ні чорнила”.

— Дурний-то дурний цар, а указа склав найстрашнішого! Це смертний вирок! — з сумом сказав Петро Турчанинов, коли почув про витівку Павла І.

VI

Скільки вже він днів у палаті?*) Невідомо. Забув. Згубив лік дням, ночам, місяцям...

Та й ніхто не скаже. Петра до нього не пускають. Матір — теж.

Не знає Артем, що рідна матінка саме зараз благає якогось фельдшера: „Пустіть мене до синочка... До єдиного... Кривного... Рідного”. А фельдшер кричить сторожу: „Жени її”.

Не знає Артем, що Петро Турчанинов писав листа цареві з проханням випустити Веделя — великого композитора, який ще створить багато геніальних творів, а Петра за це усунуто з посади регента хору, папери, зошити Артема, виявлені під час арешту, потихеньку спалено.

Б'ється об грати Артем...

— Друже, — кричить солдатіві, що йде через двір. — Принеси паперу!

Але солдат проходить попід вікном, навіть не глянувши на Артема.

У тисячний раз оглядає Артем свою палату-тюрму. Голі, колись білі, стіни, низьке дерев'яне ліжко. Старе рядно, брудне й смердюче. Кам'яна підлога...

Ой, на горі огонь горить,
А в долині козак лежить...

Бринить мелодія до знайомих, записаних під Охтиркою слів... Уже третій день звучить ця мелодія... Треба записати. А то забудеться. Вивітриться. Але як запишеш! Ні клаптика паперу, ні цвяшка, ні камінчика, щоб на підлозі видряпати...

* Кімната психіатричної лікарні.

Накрив очі китайкою,
Заслугою козацькою...

Кидається з кутка в куток Артем. Яку мелодію він створив! Треба ж зберегти... Треба-а!

Метнувся знову до вікна, уздрівши когось у дворі лікарні.

— Друже! Дорогий мій, — просунув руку крізь ґрати...

Шибки розбиті — днями розбив, вимагаючи паперу і чорнила. Не треба хліба і супу. Ні, тільки паперу! Хоч клаптик! Записати дві мелодії. Бодай — одну. Записати і вмерти...

— Брате мій! Людино! — тягнеться Артем рукою до перехожого. То фельдшер. Він суворо свариться пальцем і зникає за рогом будинку.

Артем відштовхується од вікна. Різкий біль у руці. О, він порізав руку об розбиту шибку.

Кров капає. Цебенить... Червона кров. Біжить мов... мов чорнило.

Ах! Артем раптом всміхається. Щасливо. Радісно. Є чорнило! Ним же... можна... записати...

Що в головах ворон криче,
А в ніженьках коник скаче...

Умочив пальця в рану, підбіг до стіни, намалював скрипичного ключа... Червоний, великий, яскравий ключ до мелодії.

Тече кров. Кладе червоні ноти на стіну Артем. Підспівує:

Біжи, коню, дорогою,
Степовою, широкою...

Попливли червоні кола перед очима. Ні, ні, я мушу дописати. Все. Другий рядок теж...

Як прибіжиш під ворота —
Стукни-грюкни біля плота.
Вийде сестра — розгнуждає,
Вийде мати — розпитає..."

Упав Артем... Підпливає кров'ю... Блідне його кволе
виснажене тіло. Навіки блідне.

Благає мати біля брами:

— Солдатику! Пусти. Хоч одним оком гляну на синач-
ка. На ріднесенького. На єдиного-о...

Не плач, мати, не журися,
Та вже твій син оженився,
Ой взяв собі паняночку —
В чистім полі земляночку.

Лежить Артем, великий композитор.

Червоніють ноти на стіні.

Гримить червона мелодія. Сурмить у вічність.

Максим Созонтович Березовський

- 1745 рік 27 жовтня — народився в місті Глухові на Чернігівщині в старовинній козацько-дворянській сім'ї.
- 1755—1761 роки — ((за деякими джерелами) навчання в Київській духовній академії. Переїзд до Петербурга. Вступ до придворної капели.
- 1765 рік — виїхав до Італії, вступив до Болонської академії. Навчався музики у теоретика Дж. Мартіні.
- 1771 рік 15 травня — Березовського обирають академіком Болонської академії.
- 1773 рік — створив і поставив оперу „Демофонт”.
- 1774 рік — повернення на батьківщину.
- 1774—1777 роки — Березовський — позаштатний співак придворної капели.
- 1777 рік 2 квітня — Березовський помер.

Артем Лук'янович Ведель

- 1767 року — народився в Києві в сім'ї міщанина Лук'яна Веделя. Середина 1780 років — студент Київської духовної академії. Керівник академічного студентського хору.
- 1780—1790 роки — керівник Московського академічного хору генерал-губернатора П. Д. Єропкина.
- 1790—1794 роки — повернення до Києва. Керівник хорової капели генерала А. Я. Леванідова.
- 1795—1798 роки — начальник „казенних класів” у Харкові.
- 1798 рік — Ведель — послушник Києво-Печерської лаври.
- 1798—1808 роки — втеча з лаври, мандри по Україні, арешт, ув'язнення в будинок для божевільних при Кирилівському монастирі.
- 1808 рік — смерть композитора. Похований на цвинтарі Кирилівського монастиря.

З М І С Т

	Стор.
МАКСИМ БЕРЕЗОВСЬКИЙ —	
Історична довідка (від В-ва)	4
Максим Березовський	5
АРТЕМ ВЕДЕЛЬ —	
Історична довідка (від В-ва)	68
Артем Ведель	69
Найголовніші дати з життя і діяльності	93

